

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΗΓΕΣΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΚΛΕΟΜΕΝΗ ΚΟΥΤΣΟΥΚΗ

Επιμέλεια-Εισαγωγή: Παντελής Γ. Σκλιάς

Ηλίας Θερινός

Η Σημασία της Πολιτικής Σκέψης του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη στη Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Πραγματικότητα 289

Δημήτρης Σ. Δόσχορης

Κατά τον Αριστοτέλη το Ανθρώπινο Είδος είναι Προοριστικό Ανέλιξης και Ανάπτυξης 297

Κώστας Ν. Τσιαντής

Άμεση και Έμμεση Δημοκρατία: Ο Αθηναϊκός Μαθηματικός Νόμος της Αντιπροσώπευσης 30

Δημήτρης Κιούκας

Υφαίνοντας τον Μανδύα της Λιγότερο Διεφθαρμένης Πολιτείας: Σκέψεις και Σύγχρονες Αντιστοιχίες με τις Αρχαιοελληνικές 31

Παναγιώτης Ζάνης

Διαχωρίζοντας το «Κοινωνικό» από το «Πολιτικό» και το «Οικονομικό»: Η Σύγχρονη Κοινωνία των Πολιτών ως Ιδέα και Ιδεολογία 37

Αγγλική Χριστοδοουλίδη-Μαζαράκη

Michel Foucault: Εξουσία και Γνώση 3

Νένος Γεωργόπουλος

Φιλειλευθερισμός 3

Κεφάλαιο 7: Κοινωνία και Πολιτική Β': Αλληλόδραση και Παθολογικά Φαινόμενα

Στέργιος Αλεξιάδης

Πληρώνει το Έγκλημα; 1

Jacques Farsédakis

Les Flux Migratoires et la Traite D'êtres Humains 1

Michael Johnston

Why Isn't there More Corruption? 1

Βασίλειος Α. Κύρκος

Σκάνδαλα και Διαφθορά: Χαρακτηριστικά Νοσούντων Πολιτικών Οργανισμών 1

Νικολίτσα Ράπη

Διαφθορά και Οικονομική Ανάπτυξη 1

Ιωάννης Βαβούρας, Πέτρος Σιούσιουρας

Η Διαφθορά στα Βαλκάνια και τις Αραβικές Χώρες της Μεσογείου 1

Γιάννης Πανούσης et al.

Έρευνα για Πτυχές της Διαφθοράς σε Ειδικούς Χώρους (Αστυνομίας, Εφορίας, Υγείας) 1

Δάφνη Αθανασούλη

Διαφθορά και Άμεσες Ξένες Επενδύσεις 1

Αγγελος Λάσκαρης

Ο Φαύλος Κύκλος Κουλτούρας και Διαφθοράς στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία: Απειλή ή Ευκαιρία; 1

Κεφάλαιο 8: Ελληνική Κοινωνία Α': Όψεις της Σύγχρονης Διαδρομής της

Διαχωρίζοντας το κοινωνικό από το πολιτικό και το οικονομικό. Η Κοινωνία των Πολιτών ως ιδέα και ιδεολογία

σ.σ. 325-336

του Παναγιώτη Ζάννη

Αν ο Τρίτος Τομέας είναι η «μεγάλη ανακάλυψη» στα τέλη του 20ου αιώνα, αρκετοί θεωρούν την κοινωνία των πολιτών (civil society) ως την μεγάλη ιδέα για τον 21^ο! Είτε συμφωνούμε είτε όχι με την άποψη αυτή, το βέβαιο είναι ότι οι συνθήκες που διαμορφώνονται κατά την ύστερη νεωτερικότητα είναι οι πλέον ευνοϊκές για να την εξελίξουν είτε ως αυτοτελή ιδεολογία είτε ως «νεοαποκτηθέν» συστατικό παραδοσιακών ιδεολογιών¹. Η ελεύθερη διακίνηση της πληροφορίας, η άνοδος του βιοτικού και μορφωτικού επιπέδου των λαών, η ουσιαστική αποδοχή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και οι ανεπάρκειες του κράτους και της αγοράς και της συρρικνούμενης οικογένειας να καλύψουν τις αυξανόμενες και πολυποίκιλες ανάγκες των πολιτών, όπως και πλήθος άλλων κοινωνικο-οικονομικών και πολιτισμικών παραγόντων διαμορφώνουν τις συνθήκες μετάβασης σε μία μετανεωτερική περίοδο, που το κέντρο βάρους της εξέλιξης μετατοπίζονται όλο και περισσότερο από το κράτος και την αγορά.... στην κοινωνία.

Αν ο «ώριμος καπιταλισμός», η αστική σοσιαλδημοκρατία, ήταν η εναλλακτική πρόταση του 20^{ου} αιώνα στον ακραίο φιλελευθερισμό, η κοινωνία των πολιτών εμφανίζεται σήμερα ως η διέξοδος για την οικοδόμηση της κοινωνικής συνοχής και της καλύτερης ποιότητας της δημοκρατίας για τον 21^ο. Δεν είναι τυχαίο ότι το μεγαλύτερο φάσμα των σύγχρονων πολιτικών ιδεολογιών έχει ενσωματώσει τα οράματα της κοινωνίας των πολιτών, σε βαθμό που έχει μεταβληθεί σημαντικά η παραδοσιακή ιδεολογική τους σύνθεση. Αποτέλεσε στα τέλη του 20^{ου} αιώνα τον «χαμένο κρίκο» της σοσιαλδημοκρατίας για τους θεωρητικούς του Τρίτου Δρόμου και της κοινωνικής δημοκρατίας (Barber, 2007, Giddens, 1998, Haugh and Kitson,

¹ Αν προσεγγίζαμε αυτήν την εξέλιξη υπό το πρίσμα μίας εξελικτικής οικοσυστημικής θεώρησης, οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις είναι τα μικρά θηλαστικά που τρέχουν κάτω από τα πόδια των μεγάλων δεινοσαύρων, των κυρίαρχων θεσμών των κρατών, των μεγάλων παικτών της ιδιωτικής οικονομίας σε ένα οικοσύστημα που διαρκώς επιδεινώνεται από την υπερτροφία των αχόρταγων εταιριών που κατατρώγουν τους φυσικούς πόρους και του μεγάλου «τέρατος» του κράτους που είναι πάρα πολύ μεγάλο για να το φάνε και απλώς περιμένουν να πεθάνει από την δυσκινησία.

2007), θεωρείται το αντίδοτο για τις ανεπάρκειες της αγοράς και για την οικοδόμηση της κοινωνικής συνοχής και την επαναφορά των αξιών, της ηθικής και της αμοιβαιότητας στις ανθρώπινες σχέσεις που αποδόμησε ο ατομιστικός νεοφιλελευθερισμός (Fukuyama, 1998, Putnam, 2000, Wolfe, 2000, Entzioni, 2000 Rifkin, 2004), ενώ για μεγάλο φάσμα της σύγχρονης αριστεράς αποτελεί ένα πεδίο για την προώθηση των αιτημάτων «από τα κάτω». Είναι ωστόσο σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι η ιδέα της κοινωνίας των πολιτών, παρότι αναφέρεται σε ένα σχετικά οριοθετημένο πεδίο της ανθρώπινης συνύπαρξης, δεν έχει ταυτόσημο χαρακτήρα για τις διαφορετικές θεωρήσεις. Ανάλογα με το ιδεολογικό πρίσμα ανάλυσης και το κοινωνικό- πολιτισμικό πλαίσιο που εντάσσεται, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν «πολλές κοινωνίες των πολιτών» (Folley and Edwards, 1996, 1998, Cohen and Arato, 1992, Shekinelgin, 2002).

Γιατί σήμερα ασκεί τόση επιρροή στη σύγχρονη επιστημονική σκέψη, αλλά και για ποιο λόγο είναι τόσο ελκυστική σε βαθμό που βρίσκεται στα χείλη πολιτικών και δημοσιογράφων σε ολόκληρη σχεδόν την υφήλιο; Είναι απλά ένα γοητευτικό σύνθημα, μία αγωνιώδης προσπάθεια αναζήτησης διεξόδου στις αντιθέσεις και τα ρίσκα της ύστερης νεωτερικότητας ή μία νέα ιδεολογία που δύναται να επαναπροσδιορίσει τον τρόπο που εκλαμβάνουμε την έννοια και τη λειτουργία της σύγχρονης δημοκρατίας; Θα απαντούσα ότι είναι όλα αυτά μαζί! Πώς θα αποτιμηθεί από τους ιστορικούς του μέλλοντος και σε ποιο βαθμό θα μετασχηματίσει πρακτικά τις κοινωνίες είναι μάλλον νωρίς για να το προκαθορίσουμε. Το βέβαιο πάντως είναι ότι θα απασχολεί τη σκέψη μας για αρκετά χρόνια, προβληματίζοντας και εμπνέοντας για έναν πιο ανθρώπινο μετασχηματισμό των κοινωνιών, συνυπολογίζοντας μία κρίσιμη και πιθανότατα καθοριστική παράμετρο: Τους ίδιους τους πολίτες σε μία νέα διάσταση που υπερβαίνει τα όρια των παραδοσιακών τους ρόλων.

Η Κοινωνία των Πολιτών αναφέρεται κατά βάση σε θεσμούς, οργανώσεις και κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται εκτός του κράτους, της αγοράς και την οικογένειας. Σε αυτό το γενικό πλαίσιο θα εξετάσουμε διερευνητικά την ιστορική εξέλιξη, το ιδεολογικό περιεχόμενο και τη δυναμική που αναπτύσσεται στις ημέρες μας. Δημοκρατία και κοινωνία των πολιτών όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια είναι έννοιες συγγενείς, με την πρώτη να αποτελεί προαπαιτούμενο για την ύπαρξη της δεύτερης. Αλλά η σχέση αυτή δεν είναι αμφίδρομη. Σε ποικίλα καθεστώτα (regimes) δημοκρατίας, η κοινωνία των πολιτών δεν αποτελεί φυσική συνέπεια, το

αποτέλεσμα μίας εξελικτικής διαδικασίας. Τα δημοκρατικά καθεστάτα διαμορφώνονται από πολύπλευρες και πολυδιάστατες συνιστώσες, που δύναται να οδηγήσουν είτε προς αυταρχικότερες είτε αμεσότερες και σε πολυποικίλες μορφές αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Αν και η έννοια της κοινωνίας των πολιτών εμφανίζεται να αποστασιοποιείται από την πολιτική σφαίρα, είναι βέβαιο αντανάκλαται, τη νοηματοδοτεί και τη συνδιαμορφώνει. Μάλιστα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ενυπάρχει σε κάθε μοντέλο και καθεστώς δημοκρατίας στο μεγαλύτερο μέρος της δυτικής ιστορίας, είτε ως διάσταση είτε σε λανθάνουσα μορφή. Για να κατανοήσουμε την έννοια και τη σύγχρονη δυναμική της μία σύντομη ιστορική αναδρομή θα μας δια φωτίσει να αντιληφθούμε τις προβληματικές που αναπτύσσονται σήμερα, αλλά και το ιστορικό, ιδεολογικό και ερμηνευτικό υπόβαθρό τους.

Η ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας των πολιτών

Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών με διαφορετικές μορφές και περιεχόμενο εμφανίζεται σε ένα μεγάλο μέρος της ιστορίας του δυτικού κόσμου, απασχολώντας σημαντικούς στοχαστές από την ελληνική αρχαιότητα και τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό, μέχρι τις ημέρες μας.

Εντοπίζεται για πρώτη φορά στην αυγή του δυτικού πολιτισμού στην αρχαία ελληνική σκέψη, στον αποκαλούμενο ως και «πρώτο διαφωτισμό» του δυτικού κόσμου. Εμπεριέχεται στον όρο «πολιτική κοινωνία» που κατά τον Αριστοτέλη συμπεριελάμβανε όλες τις μορφές της κοινωνικής συμβίωσης, από την οικογένεια μέχρι και την πολιτική εξουσία. Η κεντρική σημασία που δίδεται στην αρχαιότητα είναι στον όρο «πόλις» και στο περιεχόμενό της. Η «πόλις» ήταν η «οργάνωση των οργανώσεων» (Foley and Hodkinson, 2003). Τα τείχη της δεν ήταν απλά ένα ορατό όριο με αμυντικό χαρακτήρα. Περικλείει την έννοια του κοινού πεπρωμένου, την αίσθηση του «εμείς» απέναντι στους «άλλους» (Hornblower, 1997) Αν επιχειρούσαμε να εντοπίσουμε κάποιον ευκρινέστερο διαχωρισμό στην αρχαιότητα, αυτός θα ήταν μεταξύ της «πόλης» και του «οίκου», αλλά και πάλι η ευρύτερη κοινωνία θεωρείτο ως μία προέκταση της οικογένειας (Cohen and Arato, 1992: 84-85).

Το σημαντικό στοιχείο που διέκρινε ο Αριστοτέλης είναι η ετερογένεια των συστατικών μερών και τον πλουραλισμό της πολιτικής κοινωνίας που συνέθεταν τη

βάση για μία «καλή ζωή». Μάλιστα, ως πυρήνα της πολιτικής κοινωνίας θεωρούσε τη μεσαία τάξη, γιατί είναι αυτή που έχει τους λιγότερους εχθρούς σε σχέση με τους πλούσιους και τους φτωχούς. Το αντίθετο της πολιτικής κοινωνίας ήταν η «βαρβαρότητα» που χαρακτήριζε όλους τους μη Έλληνες, οι οποίοι δεν συμμετείχαν σε πολιτική κοινωνία². Στην αρχαία Ρώμη ο όρος «societas civilis» είχε σχεδόν το ίδιο περιεχόμενο με την «πολιτική κοινωνία». Γενικότερα, οι έννοιες «πολιτική κοινωνία» (political society) και «κοινωνία των πολιτών» (civil society) χρησιμοποιούνται με ταυτόσημο περιεχόμενο στο μεγαλύτερο μέρος της δυτικής ιστορίας. Αυτό οφείλεται στο ότι οι όροι «civitas» και «πόλις» περιέγραφαν μία κοινωνία που ο διαχωρισμός μεταξύ πολιτικής εξουσίας και κοινωνίας δεν ήταν νοητός. Αν και κατά τον Μεσαίωνα εντοπίζεται η διάκριση μεταξύ της εξουσίας του πρίγκιπα και του λαού³, ήταν και πάλι αυτονόητο ότι η πολιτισμένη κοινωνική ζωή ήταν εφικτή μόνον στο πλαίσιο της πολιτικής εξουσίας (Cohen and Arato, 1992). Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο με τον όρο civitas, αναφέρονταν στην κοινωνία των πολιτών δύο από τους γνωστότερους εκπροσώπους της Μεταρρύθμισης, ο Machiavelli και ο Hobbes». Ο Hobbes ταύτιζε την Κοινωνία των Πολιτών με την Πολιτεία, στο βαθμό που εξέφραζε τα ίδια συμφέροντα με αυτά της κοινωνίας ολόκληρης (Porta and Scazzieri, 1997: 10).

Κατά την αυγή του ευρωπαϊκού διαφωτισμού διαφοροποιείται η πολιτική εξουσία από την κοινωνία, ενώ κατά τα τέλη του Μεσαίωνα το ιερό είχε ήδη διαφοροποιηθεί σημαντικά από το πολιτικό. Για πρώτη φορά αναγνωρίζεται ότι οι πρακτικές της πολιτικής εξουσίας δεν συμπίπτουν αναγκαστικά με τα συμφέροντα της κοινωνίας, αν και οι συμβολές του Lock και των πρώτων θεωρητικών του μοντερνισμού υπογράμμιζαν τον σημαντικό ρόλο του κράτους για την ανάπτυξη της κοινωνίας που πριν ακόμα αναπτυχθούν οι καπιταλιστικές αγορές, αποσκοπούσαν στον περιορισμό της κρατικής αυθαιρεσίας, αναγνωρίζοντας παράλληλα τη σημασία του κράτους για την προώθηση της ατομικής ελευθερίας.

Οι προμοντέρνοι θεωρητικοί όταν αναλογίζονταν τις οικονομικές σχέσεις τις θεωρούσαν συχνά ως απειλή για την κοινωνία των πολιτών (Ehrenberg, 1999). Όμως

² Από την ύστερη αρχαιότητα μέχρι τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, η σύγκριση έχει και πάλι μόνον εξωγενή χαρακτηριστικά, εφόσον αντικαταστήσουμε το πολιτισμός/βαρβαρότητα με το δίπτυχο «χριστιανικός πολιτισμός» με αντίθετο την «αγριότητα».

³ Ένας συγγενής ιστορικός ετυμολογικός όρος είναι «bürgerliche gesellschaft» που αναφερόταν στην κοινότητα/κοινωνία του κάστρου/πόλης. Δηλαδή στην κοινωνική ζωή που αναπτύσσονταν έξω από το άμεσο περιβάλλον του πρίγκιπα (Muukkonen, 2000).

οι ιδέες του φιλελευθερισμού και ιδιαίτερα η επίδραση των οικονομολόγων του Σκωτικού Διαφωτισμού διαμορφώνουν νέες λογικές, προωθώντας περαιτέρω τον διαχωρισμό μεταξύ πολιτείας/εξουσίας και κοινωνίας με έμφαση στην ατομικότητα και στην ελεύθερη αγορά. Για τον Adam Smith, το πεδίο της κοινωνίας των πολιτών δεν είναι απλά ένας ουδέτερος χώρος οικονομικής συναλλαγής που τα άτομα παράγουν και εμπορεύονται τα προϊόντα τους, αλλά μία «ηθική αρένα» που το προσωπικό συμφέρον και η ατομική περιουσία δημιουργούν την κοινωνική αμοιβαιότητα και την αναγνώριση από τους άλλους (1993: 144-145). Το κράτος, με την έννοια της πολιτικής εξουσίας, αποτελεί φραγμό στην ελευθερία των πολιτών που εκφράζεται μέσα από την οικονομική δραστηριότητα. Η κοινωνία των πολιτών βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία και ο πυρήνας της είναι η ελεύθερη αγορά, ενώ η ατομικότητα γεννιέται και καθορίζεται από το ατομικό συμφέρον.

Σήμερα θα θεωρούσαμε οξύμωρο να συμπεριλάβουμε το ιδιοτελές οικονομικό συμφέρον και τον ανταγωνισμό της αγοράς ως βασικά συστατικά μίας ουσιαστικής κοινωνίας των πολιτών. Όμως, οι πατέρες του φιλελευθερισμού είχαν μία πολύ διαφορετική αντίληψη για τη φύση της αγοράς. Σκοπός τους δεν ήταν να δημιουργηθεί μία καπιταλιστική κοινωνία, αλλά μία καπιταλιστική οικονομία που θα εμφορείτο από την ηθική και τις κυρίαρχες αξίες της πρώιμης αστικής κοινωνίας. Οι αγορές δεν θα ήταν μία ζούγκλα που θα επικρατούσε το δίκαιο του ισχυρού, αλλά θα ενσωμάτωναν την αμοιβαιότητα και τη φιλία (Wolfe, 2000). Σε αντίθεση με προμοντέρνους συγγραφείς που θεωρούσαν τον άνθρωπο κατά βάση αμαρτωλό ή ακόμα και κακό από τη φύση του, οι Σκώτοι κλασικοί είχαν πιο θετική άποψη⁴. Ο Ferguson πίστευε ότι κάθε άνθρωπος διακατέχεται από τα φυσικά χαρίσματα της φιλίας και της αμοιβαιότητας απέναντι στην κοινωνία, γιατί οι άνθρωποι έχουν ενστικτωδώς την ανάγκη των άλλων. Επίσης ο Hume και ο Smith τόνιζαν ότι το ατομικό συμφέρον θα πρέπει να περιορίζεται από την «επίγνωση της κατάστασης των άλλων» (βλ. Seligman, 1993, Bruyn, 1999). Σε μία ιδεατή κοινωνία, οι ελεύθεροι πολίτες αποσκοπώντας στο ατομικό συμφέρον, θα δρούσαν σίγουρα ευεργετικά για το συλλογικό όφελος....

⁴ Αυτή η αντίληψη κληροδοτείται σαφώς από την περίοδο της Αναγέννησης και του Μπαρόκ όταν η ανθρώπινη φύση εξυψώνεται και εξυμνείται κληροδοτώντας στον Διαφωτισμό μία θετική εικόνα για την ανθρώπινη ατομικότητα.

Σύμφωνα με τις φιλελεύθερες αντιλήψεις το κράτος και η πολιτική εξουσία είναι διαχωρισμένα από την κοινωνία των πολιτών; Αν και δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρη, η απάντηση θα ήταν ότι «εξαρτάται από τη μορφή που λαμβάνουν». Για τον Ferguson και σε κάποιο βαθμό για τον Adam Smith, το κράτος ενυπάρχει στην κοινωνία των πολιτών με τη μορφή του ελάχιστου κράτους ως εγγυητής της αρνητικής ελευθερίας (βλ. Neocleous 1996, Porta and Scazzieri, 1997, Ehrenberg, 1999, Heilbroner, 2000). «Περισσότερο» κράτος θα αποτελούσε απειλή για την ατομική ελευθερία, επομένως κίνδυνο για μία κοινωνία των πολιτών, σύμφωνα με την κλασική φιλελεύθερη προσέγγιση.

Τον 19^ο αιώνα η αγορά και η οικονομική δραστηριότητα θεωρούνται ακόμη μέρος κοινωνίας των πολιτών, αλλά έχει ήδη ξεκινήσει η διάκριση και ο διαχωρισμός. Ο Hegel ήταν από τους πρώτους διανοητές που πίστευε ότι το ατομικό συμφέρον δεν συνάδει με την πανανθρώπινη ηθική. Ωστόσο δεν διαχωρίζει την αγορά από την κοινωνία των πολιτών. Υποστήριξε όμως τον διαχωρισμό της κοινωνίας των πολιτών από το κράτος, που σε συνυπολογισμό με την οικογένεια, συνθέτουν τις τρεις σφαίρες της ανθρώπινης συνύπαρξης: Στο πλαίσιο της οικογένειας το ενοποιητικό στοιχείο είναι αυτό του κοινού προορισμού και της αγάπης μεταξύ των μελών της (που αμβλύνει τις αντιθέσεις και τις συγκρούσεις στο εσωτερικό της), η κοινωνία των πολιτών αποτελεί πεδίο σύγκρουσης συμφερόντων (όπου τη θέση της αγάπης λαμβάνει η ατομική ιδιοκτησία ως χαρακτηριστικό στοιχείο αναγνώρισης⁵) και τέλος, το κράτος που συμβιβάζει, διευθετεί και καθοδηγεί ανάλογα με τις ανάγκες του τις δύο πρώτες σφαίρες της ανθρώπινης συνύπαρξης⁶ (Neocleous 1996, Muukkonen, 2000). Παρότι ο Hegel διαχωρίζει ουσιαστικά το κράτος από την κοινωνία των πολιτών σημειώνει, όπως και ο Μαρξ, την αναγκαιότητα του πρώτου για την ύπαρξη της δεύτερης⁷. Επιπλέον, αυτές οι δύο σφαίρες συνδέονται μέσα από μία σειρά μηχανισμούς που αποκαλεί ως «θεσμούς

⁵ Συμφωνώντας με τους στοχαστές του Σκωτικού Διαφωτισμού, ότι το πεδίο της κοινωνίας των πολιτών χαρακτηρίζεται από την αμοιβαιότητα και την αμοιβαία αναγνώριση.

⁶ Για τον Hegel, η οικογένεια είναι η πρώτη κατά σειρά ηθική βάση που στηρίζεται το κράτος, ενώ οι επιχειρήσεις και συλλογικότητες της κοινωνίας των πολιτών αποτελούν τη δεύτερη (Neocleous 1996: 2-3)

⁷ Ωστόσο, με διαφορετικές αντιλήψεις για το κράτος. Ο Hegel οραματιζόμενος την ενδυνάμωσή του ενώ ο Μαρξ την τελική εξαφάνισή του. Αν και, για τον Hegel, δεν γίνεται πολλές φορές σαφές για το αν αναφέρεται στην μορφή που είχε λάβει το κράτος στην εποχή του ή σε μία επιθυμητή, μελλοντική μορφή. Επιπλέον, επιλέγει εναλλασσόμενα αντικρατικές και υπέρ του κράτους θέσεις στην προσπάθειά του να αναλύσει τη σχέση «κράτους-κοινωνίας των πολιτών». Γι' αυτό ευθύνονται, εν μέρει, οι διαφορετικές φιλοσοφικές προσεγγίσεις που συνέθεσε για τη διαμόρφωση της θεωρίας του (βλ. Cohen and Arato, 1992: 92)

αστυνόμευσης». Δηλαδή εκείνους τους μηχανισμούς και θεσμούς που βρίσκονται στο ενδιάμεσο μεταξύ του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου, όπως η εκπαίδευση και η πρόνοια που σήμερα θα αναγνωρίζαμε ότι λειτουργούν και ως μηχανισμοί κοινωνικοποίησης και κοινωνικού ελέγχου. Είναι σαφές ότι η κοινωνία των πολιτών κατά τον Hegel συμπεριλαμβάνει την αγορά, αλλά και διάφορες άλλες κοινωνικές οργανώσεις που θα μπορούσαμε σήμερα να τις εντάξουμε στο σύγχρονο όρο του Τρίτου Τομέα τις οποίες διακρίνει και ο ίδιος. Τις θεωρεί «αναγκαίες για την προστασία του ατομικού συμφέροντος ως ενδιάμεσα σώματα οργάνωσης που περιορίζουν την ηγεμονική γραφειοκρατία και παρέχουν ένα πεδίο δημόσιας ελευθερίας» (Cohen and Arato, 1992: 92).

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οι φεουδαρχικές με τις νέες καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής μάλλον συνυπάρχουν αρμονικά παρά συγκρούονται. Η κοινωνία των πολιτών αφομοιώνεται ισοπεδωτικά στις νέες ανερχόμενες ιδεολογίες που αναπτύσσονται σε ολόκληρη την Ευρώπη. Ο Ρομαντισμός αναδύεται και ευδοκιμεί ως αντίδραση στον ορθολογισμό και τις ιδέες της γαλλικής επανάστασης, συνθέτοντας την ιδεολογική βάση για τη συγκρότηση ισχυρών εθνών- κρατών, που ακόμα και όταν αποκαλούνται «δημοκρατίες» κατισχύουν καταλυτικά έναντι της κοινωνίας, αναπτύσσοντας ισχυρές γραφειοκρατίες και εφαρμόζοντας αφομοιωτικές πολιτικές. Παράλληλα, τα αστικά στρώματα υποστηρίζουν την ιδέα της εθνικής ταυτότητας καθώς λειτουργεί ευεργετικά στην επέκταση της επιχειρηματικής δραστηριότητας υπερβαίνοντας τους τοπικούς περιορισμούς. Περαιτέρω, η αποικιοκρατία διαμορφώνει τις πρώτες μορφές «παγκοσμιοποίησης του καπιταλισμού», καθώς ένα μέρος των μεγαλοαστικών τάξεων των αποικιοκρατικών δυνάμεων διεθνοποιεί το κεφάλαιο της. Αυτό έχει ως συνέπεια τα αστικά στρώματα να προωθούν γενικότερα την εδραίωση της ειρήνης μεταξύ των κρατών και της κοινωνικής ειρήνης στο εσωτερικό τους ως σημαντική προϋπόθεση για την ανάπτυξη των αγορών (εθνικών και διεθνών) (βλ. και Polanyi, 1944) παρά τη διάσταση της ελευθερίας και χειραφέτησης των πολιτών απέναντι στην κρατική εξουσία. Οι ιδέες της γαλλικής επανάστασης που αποτελούσαν ένα γόνιμο πεδίο για την ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών, απέκτησαν κατά την εξέλιξή τους μονοδιάστατη οικονομική ανάπτυξη, με μία σημαντική εξαίρεση: Τις Η.Π.Α. που συνιστούν μία ιδιαιτερότητα για το δυτικό κόσμο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Οι Ηνωμένες Πολιτείες εξελίσσονται μακριά από τον ανταγωνισμό και τις αντιπαλότητες στην Ευρώπη και είναι φιλελεύθερες από τη φύση τους. Το έργο του De Tocqueville «η Δημοκρατία στην Αμερική» που δημοσιεύτηκε την περίοδο 1835-1840 αποτελεί σήμερα μία κλασική πραγματεία για τον τρόπο οργάνωσης των κοινοτήτων στις Η.Π.Α., σε αντιδιαστολή με τον υπερβολικό συγκεντρωτισμό της δημοκρατίας σε χώρες της Ευρώπης και ιδιαίτερα σε σύγκριση με την πολιτική αστάθεια της Γαλλίας της εποχής του. Στο ταξίδι του στις Η.Π.Α., εντυπωσιασμένος από την ελευθερία των πολιτών και τη «φυσική τάση» να συνασπίζονται σε οργανώσεις που επιδιώκουν ποικίλους ιδιωτικούς και δημοσίους στόχους, διαπίστωσε τον παιδαγωγικό χαρακτήρα αυτών των θεσμών που «καλλιεργούν την τέχνη της κοινωνικής ενότητας». Τα ήθη και τα έθιμα που καλλιεργούνται στη βάση του πολυποίκιλου οργανωσιακού πλουραλισμού συνιστούν ένα σημαντικό αντίδοτο στην «τυραννία της πλειοψηφίας», δημιουργώντας αμεσότερες μορφές δημοκρατίας σε τοπικό τουλάχιστον επίπεδο. Ουσιαστικά, για πρώτη φορά στην ιστορία της δυτικής σκέψης, διαχώρισε τις αξίες της κοινωνίας των πολιτών από την αγορά, δίδοντας έμφαση στους εθελοντικούς μη κερδοσκοπικούς μη κυβερνητικούς θεσμούς και οργανώσεις που δύνανται να καλύψουν ένα μεγάλο φάσμα αναγκών της κοινωνίας, διασυνδέοντας και προωθώντας παράλληλα την αμεσότερη και πιο συμμετοχική δημοκρατία με την κοινωνική συνοχή. Έτρεφε την απράνταχτη πίστη ότι αν οι θεσμοί της θρησκείας, της οικογένειας, των αδελφοτήτων και των πάσης φύσεως συλλογικοτήτων αποδυναμώνονταν, οι άνθρωποι θα ήταν περισσότερο εκτεθειμένοι στο ατομικό συμφέρον άρα θα λειτουργούσαν ενάντια στο δημόσιο όφελος. Το έργο του άσκησε τεράστια επιρροή στις σύγχρονες αντιλήψεις για την κοινωνία των πολιτών ιδιαίτερα στην αγγλοσαξωνική σκέψη⁸ (De Tocqueville, 2008).

Όμως οι κυρίαρχες τάσεις στην Ευρώπη ήταν πολύ διαφορετικές από τις Η.Π.Α. Όπως σημειώθηκε, η καπιταλιστική τάξη παρά τις περιπτωσιακές διενέξεις, συμπλέει με τα μοναρχικά, δημοκρατικά ή μικτά καθεστώτα στο πλαίσιο συγκρότησης και ισχυροποίησης του έθνους-κράτους. Παρότι στον δυτικό κόσμο ο καπιταλισμός κυριαρχεί, βρίσκεται πάντοτε σε αρμονική υποτέλεια με το state power και πολύ διαφορετικός από τις ιδέες του φιλελευθερισμού που τον γέννησαν. Η κοινωνία των πολιτών έχει υποταχτεί στα κρατικοκεντρικά καθεστώτα, που παρά τις

⁸ Επιπλέον, θεωρείται ο πατέρας των πλουραλιστικών θεωριών για τη δημοκρατία.

διαφορές τους, περιγράφονται σαφώς από το δίπτυχο ισχυρή εξουσία- ισχυρός υπήκοος ή πολίτης.

Ο κομμουνισμός, το αντίπαλο δέος στα τέλη του 19^{ου} και στα πρώτα τρία τέταρτα του 20^{ου} αιώνα, είναι από τη φύση του ενάντια στην κοινωνία των πολιτών. Ο ίδιος ο Μαρξ τη θεωρούσε ως μία ψευδαίσθηση που πρέπει να αποκαλυφθεί⁹. Η φαινομενική ελευθερία που παρέχει στο άτομο υποκρύπτει τις σχέσεις εκμετάλλευσης της καπιταλιστικής κοινωνίας και αποτελεί ένα πεδίο αντιπαράθεσης και σύγκρουσης διαφορετικών συμφερόντων και κατά συνέπεια θα πρέπει να εξαφανιστεί (βλ. και Seligman, 1993, Hann, 1996).

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αρχίζουν να διαμορφώνονται στη δυτική Ευρώπη ορισμένες συνθήκες για την ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών. Αυτό οφείλεται στην αξιοσημείωτη άνοδο του μορφωτικού επιπέδου που αντανακλάται στην σταδιακή πύκνωση των μεσαίων στρωμάτων. Τα καλλιτεχνικά, τα φιλολογικά ρεύματα και οι φιλανθρωπικοί θεσμοί πολλαπλασιάζονται, αλλά και οι εργάτες μέσα από συνδικάτα, συντεχνίες, αλληλοασφαλιστικά ταμεία και clubs, διατηρούν και αναπτύσσουν οργανώσεις αμοιβαίου οφέλους σε ολόκληρη την Ευρώπη. Ο Α΄ Π.Π. δεν διέκοψε αυτή την εξέλιξη, η οποία συνεχίστηκε κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, συνθέτοντας αθόρυβα τους όρους ανάπτυξης της κοινωνίας των πολιτών που ωστόσο θα χρειαστεί να παραμείνει για αρκετές δεκαετίες ακόμη στο παρασκήνιο της ιστορίας.

Αυτή την περίοδο είναι αξιοσημείωτη η θεώρηση του Gramsci που αναγνωρίζει την παντοδυναμία της αστικής τάξης στην οικονομία και την κρατική υπερδομή (πάντοτε στον δυτικό κόσμο), αλλά και την ιδεολογική της δύναμη που στηρίζεται σε μη οικονομικούς θεσμούς όπως η εκκλησία, τα δίκτυα της γειτονιάς και οι πολιτιστικές οργανώσεις. Σημειώνει ότι οι τελευταίες δομές αποτελούν τα «προπύργια της άμυνας της μπουρζουαζίας» σε περιόδους οικονομικής κρίσης, που οι κατασταλτικοί μηχανισμοί είναι ανεπαρκείς για να επιβάλουν τα συμφέροντα της. Η πραγματικότητα είναι ότι πλέον στην Ευρώπη του μεσοπολέμου δεν υπάρχουν πλέον δύο τάξεις; οι αστοί και προλετάριοι. Τα μικρομεσαία αστικά στρώματα που ενδυναμώνονται ταχύτατα είναι στις περισσότερες περιπτώσεις ευνοϊκά διακείμενα

⁹ Έχει αποτελέσει ζήτημα εκτενών συζητήσεων για το νόημα που προσδίδει ο Μαρξ στον όρο «*bürgerliche gesellschaft*». Μεταφράζεται ως *civil society*, αλλά και ως *bourgeois society* (αστική κοινωνία) (βλ. Γεωργιάδου στο E. Gellner 1994: 20-21). Σύμφωνα με τον Neocleous, ο Μαρξ χρησιμοποιεί τον όρο με ταυτόσημο περιεχόμενο (1996: 18-19, βλ. και Δημούλης, 2001: 27- 30).

προς το status quo και συχνά οι θεσμοί τους λειτουργούν με όρους ιδεολογικής ενσωμάτωσης των μεγάλων λαϊκών στρωμάτων στην κυρίαρχη αστική ιδεολογία. Αν και αυτή η εξέλιξη δεν ευνοεί τις επαναστατικές προοπτικές, ο Gramsci δεν εντάσσει την κοινωνία των πολιτών στην πλευρά της «αντίδρασης» και στην καπιταλιστική λογική. Για πρώτη φορά στην μαρξιστική σκέψη διαχωρίζει την κοινωνία των πολιτών από την αγορά, αναγνωρίζοντας την ιδιαίτερη φύση της. Αντιλαμβάνεται την ισχυρή επιρροή και την κοινωνικοποιητική δύναμη των οργανώσεων «που βρίσκονται εγγύτερα στην καθημερινότητα των ανθρώπων και συμβουλεύει τους ομοϊδεάτες του ότι το προλεταριάτο θα αποκτήσει τακτικό πλεονέκτημα εφόσον καταλάβει αυτές τις «στρατηγικής σημασίας θέσεις» (Keane, 1998: 14-15, Cohen and Arato, 1992: 143).

Η ανάπτυξη των ολοκληρωτικών καθεστώτων που οδήγησε στον καταστρεπτικό Β΄ Π.Π. αποτέλεσε αντικείμενο έντονου επιστημονικού προβληματισμού. Οι πιο γνωστές αναλύσεις που είχαν επίκεντρο την άνοδο του ναζισμού στην Γερμανία αναζητώντας το «γιατί», τεκμηριώθηκαν με επίκεντρο τη «μοναδοποίηση του ατόμου» από την Arendt, όταν οι άνθρωποι έχουν απολέσει την έννοια της κοινωνικότητας, της ηθικής, της ελπίδας και της επικοινωνίας μεταξύ τους μέσα από συλλογικότητες, και σε συνάρτηση με οικονομικές αντιξοότητες τείνουν να αφομοιώνονται ισοπεδωτικά και άκριτα σε «μεγάλες ιδέες» (Arendt, 1988). Οι άνθρωποι λειτουργούν ως μάζα, ταγμένοι «σε ανώτερους συλλογικούς σκοπούς» αποτελώντας με τη θέλησή τους εξαρτήματα μίας υπερβατικής μέγα-μηχανής – συστήματος. Ανάλογα, και ο Kornhauser αναγνωρίζει την αδυναμία ή υπανάπτυξη των ενδιάμεσων δομών ως ανάχωμα στην μαζοποίηση του ατόμου¹⁰.

Μετά τον Β΄ Π.Π. η εικόνα έχει αλλάξει. Η ανάπτυξη των υποδομών της κατεστραμμένης Ευρώπης και η κάλυψη των βασικότερων αναγκών των πολιτών, όπως είναι φυσικό, δεν είναι δυνατόν να προέλθει ούτε από την αγορά, αλλά ούτε μόνον από την αλληλεγγύη μεταξύ των ίδιων των πολιτών. Το κράτος εμφανίζεται ως η μοναδική λύση για την ανασυγκρότηση νικητών και ηττημένων. Η χρυσή εποχή του Κράτους Πρόνοιας λίγο αργότερα απετέλεσε ιστορική αναγκαιότητα για την σταθεροποίηση και την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος και μέσω της

¹⁰ Ωστόσο, όπως ορθά επισημαίνει ο Αλεξανδρόπουλος, στη Γερμανία του μεσοπολέμου, οι κάθετα ιεραρχικές δομές όπως τα συνδικάτα, και οργανώσεις αμοιβαίου οφέλους ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένες. Συνεπώς, δεν είναι αρκετή μόνον η ύπαρξη και η διάδοσή τους, αλλά και άλλα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, για να δημιουργήσουν συνθήκες πλουραλισμού και να αποτελέσουν ανάχωμα στην μαζοποίηση και τον ολοκληρωτισμό (Αλεξανδρόπουλος, 2001)

ευρείας αναδιανομής του εισοδήματος οδήγησε στην περαιτέρω αύξηση των μικρομεσαίων αστικών στρωμάτων. Οι κυρίαρχες σοσιαλδημοκρατικές αντιλήψεις που βασιζόνταν στις Κευνσιανισμό, την οικονομική φιλοσοφία της ενεργού ζήτησης, και την κοινωνική προστασία στα πρότυπα του Beveridge, αλλά και γενικότερα η κυριαρχία της διάστασης του πολιτικού, άφηναν λίγα περιθώρια για την ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών. Το Κράτος Πρόνοιας που προστατεύει τον πολίτη από το «λίκνο μέχρι τον τάφο» καλλιεργούσε στην πραγματικότητα μία κάθετη σχέση μεταξύ κράτους και πολιτών. Τα σοσιαλδημοκρατικά κράτη μεταπολεμικά, όπως επισημαίνει ο Rosanvallon «διατήρησαν και ανέπτυξαν τις κρατικο-διοικητικές σχέσεις αντικαθιστώντας και αποδυναμώνοντας τα κοινωνικά δίκτυα, τις οργανώσεις και την αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών» (He, 2002: 207). Επιπλέον, στη συνείδηση του πολίτη κάθε ιδεολογικής απόχρωσης, η αντιμετώπιση των προβλημάτων της κοινωνίας θεωρείτο πρωταρχικά ως ζήτημα κατεξοχήν πολιτικό. Διαμέσου του κράτους και της πολιτικής γινόταν αντιληπτή η κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη και η ευημερία των λαών. Η κριτική του κράτους πρόνοιας από τους νεοφιλελεύθερους για τον «άβουλο πολίτη» που τα «περιμένει όλα από το κράτος», αναφερόταν στην ατροφική κοινωνική ιδιότητα ή υποχρέωση του απέναντι στην κοινωνία, με φυσικό υποπροϊόν την ανισοβαρή έμφαση στις διεκδικήσεις των δικαιωμάτων των πολιτών σε σχέση με τις υποχρεώσεις τους. Η αναζήτηση του ρόλου και της ιδιότητας του πολίτη (citizenship) γίνεται με όρους διεκδίκησης απέναντι στο κράτος και λιγότερο απέναντι στις υποχρεώσεις των πολιτών προς την κοινωνία ολόκληρη (βλ. και παρακάτω). Ωστόσο, την περίοδο αυτή διαμορφώνονται δύο από τους σημαντικότερους όρους για την μελλοντική ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών: Η δημιουργία των μεγάλων μικρομεσαίων οικονομικών στρωμάτων, αλλά και η περαιτέρω άνοδος του γενικού μορφωτικού επιπέδου των πολιτών.

Πότε λοιπόν γεννιέται η σύγχρονη κοινωνία των πολιτών; Παρότι τα ορόσημα στην ιστορία έχουν συμβολικό χαρακτήρα και μόνον, θα τοποθετούσα την «πράξη γεννήσεως» την ιστορική χρονιά του 1968 με την εισβολή των σοβιετικών τανκς στην Πράγα, την εξέγερση του Γαλλικού Μάη και την κορύφωση του αντιπολεμικού κινήματος στις Η.Π.Α. Για πολλούς τους το 1968 ήταν η κορύφωση της πολιτικής παρότι δεν έφερε ποτέ «τη φαντασία στην εξουσία». Όμως, πιστεύω ότι παρά τον εμφανή πολιτικό μανδύα ήταν περισσότερο η αφύπνιση του κοινωνικού. Το σύγχρονο φεμινιστικό, το αντιρατσιστικό, το οικολογικό, το αντιπολεμικό κίνημα, η διεκδίκηση

και η υπεράσπιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων, φέρουν στο προσκήνιο αιτήματα της κοινωνίας που υπερβαίνουν φύση και τις λογικές των παραδοσιακών πολιτικών ιδεολογιών. Αρχίζει να σχηματοποιείται η σύγχρονη κοινωνία των πολιτών μέσω της εκχύλισης σε λιγότερο πολιτικές και περισσότερο κοινωνικές σφαίρες. Τα πάντα πλέον δεν μπορούν να θεωρηθούν ως πολιτική. Κοινά αιτήματα αγκαλιάζουν πολύ διαφορετικά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα της κοινωνίας διαπερνώντας τα συμπαγή τείχη των παραδοσιακών πολιτικών ιδεολογιών. Επιπλέον, αρχίζει να γίνεται όλο και πιο διακριτό ότι τα «προπύργια της άμυνας της μπουρζουαζίας» (κατά την έκφραση του Gramsci) δεν αποτελούν πάντοτε δεκανίκια του καπιταλιστικού συστήματος. Τα αποκαλούμενα νέα κοινωνικά κινήματα¹¹ (new social movements) που διαμορφώνονται αυτή την περίοδο αποτελούν μία πρώτη έκφραση της σύγχρονης κοινωνίας των πολιτών για τον δυτικό κόσμο. Ο Habermass ήταν μεταξύ αυτών που εντόπισαν την μετεξέλιξη στο έργο του «ο δομικός μετασχηματισμός της δημόσιας σφαίρας». Διαπίστωσε ότι η κοινωνία των πολιτών αναπαράγει την ηγεμονία του φιλελευθερισμού, όμως ασκεί ταυτόχρονα και ισχυρή μεταρρυθμιστική επιρροή (Habermass, 1992). Πράγματι τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ποικίλοι εξωκρατικοί θεσμοί και οργανώσεις της κοινωνίας εμφανίζονται όλο και περισσότερο ανεξαρτητοποιημένοι και σε αρκετές περιπτώσεις σε αντίθεση με τα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων. Εκεί εντοπίζεται η έννοια της κοινωνίας των πολιτών κατά τον Habermass, ως μία διάσταση της κοινωνικής ζωής που συγκροτείται από λιγότερο ή περισσότερο αυθόρμητες οργανώσεις και κινήματα που αναφέρονται σε κοινωνικά ζητήματα, ανάγοντας τα στη δημόσια σφαίρα ή στο πεδίο του πολιτικού (Habermass, 1992). «Οι εθελοντικές οργανώσεις αποτελούν τους ηγέτες της, γιατί γύρω από αυτές, οι αυτόνομες δημόσιες σφαίρες μπορούν να συνθέσουν τη μορφή τους» (1992: 186).

Την ίδια περίπου περίοδο στο πρώην ανατολικό μπλοκ, η κοινωνία των πολιτών γεννιέται με την μορφή αντίστασης στα καταπιεστικά κρατικοκεντρικά καθεστώτα του υπαρκτού σοσιαλισμού ως αίτημα μεγαλύτερης ελευθερίας απέναντι

¹¹ Η αρχική σημασία του όρου ήταν κυρίως πολιτική, και συνδέθηκε αρχικά με την εργατική τάξη και τις σοσιαλιστικές ιδέες και θεωρείτο ως οι πρακτικές κινήσεις του προλεταριάτου (Αλεξανδρόπουλος, 2001). Ως κοινωνικό κίνημα ορίζεται ως η συλλογική προσπάθεια προώθησης ενός κοινού συμφέροντος ή πραγματοποίησης ενός κοινού σκοπού εκτός της σφαίρας των κατεστημένων θεσμών» (Giddens, 665), και εκφράζεται πρακτικά είτε μέσω άμεσης διαμαρτυρίας, είτε με μέσω εναλλακτικών στάσεων ζωής (Suzuki, 2005). Ο Aberle διέκρινε τους εξής τύπους κοινωνικών κινήσεων: Κοινωνικής Μεταβολής, δηλαδή του μετασχηματισμού της κοινωνίας (επαναστατική, ριζοσπαστικά θρησκευτική) ή μεταρρυθμιστική (μεταβάλλονται ορισμένα μόνο χαρακτηριστικά), και μεταβολής συνηθειών και στάσεων του ατόμου (μεταβολής συγκεκριμένων χαρακτηριστικών, είτε λυτρωτικά (π.χ Πεντικόστιανοι) (Aberle, 1966)

στο κράτος. Στην Ουγγαρία το 1956, στην Τσεχοσλοβακία το 1968 και με πιο σαφή έκφραση το κίνημα της «Αλληλεγγύης» στην Πολωνία των αρχών 80, είχαν ως κοινό αίτημα τη μεγαλύτερη ελευθερία των πολιτών απέναντι στο ολοκληρωτικό κράτος του υπαρκτού σοσιαλισμού (βλ. Havel, 1985, Michnik, 1985, Geremek, 1998, Connor, 1998)¹². Παράλληλα, και σε διαφορετικές συνθήκες, η πάλη ενάντια στα δικτατορικά καθεστώτα της νοτίου Αμερικής, αποκτά σε αρκετές περιπτώσεις τον χαρακτηρισμό ως κινήματα της κοινωνίας των πολιτών (βλ. Foley and Edwards, 1996 Lewis, 2001). Η διαφορετική ιστορική εμπειρία οδήγησε σε διαφορετικές διεκδικήσεις, που ωστόσο έχουν κοινά χαρακτηριστικά *τη διεκδίκηση μεγαλύτερης ελευθερία των πολιτών απέναντι στο κράτος με την παράλληλη εξατομίκευση της κοινωνικής ευθύνης των πολιτών που αντανακλάται και επηρεάζει τόσο την κοινωνική όσο και την πολιτική σφαίρα και την οικονομική σφαίρα.*

Αν θεωρήσουμε τις ανωτέρω ιστορικές συνθήκες ως το υπόβαθρο της κοινωνίας των πολιτών με μικτό κοινωνικό-πολιτικό χαρακτήρα, απομένει μία ακόμα συνθήκη για να ολοκληρωθεί η σύγχρονη εικόνα: Η αποδόμηση του Κράτους Πρόνοιας και η σταδιακή επικράτηση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας. Οι περικοπές στις χρηματοδοτήσεις του Κοινωνικού Κράτους είχαν ως συνέπεια την επαναανακάλυψη των μη κρατικών μη κερδοσκοπικών θεσμών, **ως ενδιάμεσες δομές** (mediating structures) μεταξύ κράτους και αγοράς. Οι Berger και Neuhaus, αναφέρονταν σε ολόκληρο το φάσμα των θεσμών μεταξύ του ατόμου, των θεσμών του κράτους και της αγοράς, υπογραμμίζοντας ότι «αν αυτοί οι θεσμοί- δομές αναγνωρίζονταν με μεγαλύτερη φαντασία από τη δημόσια πολιτική, τα άτομα θα αισθάνονταν πιο πολύ τη ζεστασιά του σπιτιού σε μία κοινωνία και η πολιτική εντολή θα έχει πιο ουσιαστική έννοια» (Berger and Neuhaus 1977: 241). Το κατάλληλο υποκατάστατο των κρατικών κοινωνικών δαπανών δεν μπορούσε να είναι άλλο από τις ποικίλες μη κρατικές μη κερδοσκοπικές, εθελοντικές, κοινωνικές οργανώσεις που ήταν δυνατόν να αναλάβουν τουλάχιστον ένα μέρος τους. Η επικράτηση της νεοφιλελεύθερης κουλτούρας που φτάνει στο απόγειο της στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, έχει ανάγκη έναν Τρίτο Τομέα και οι νεοφιλελεύθερες ερμηνείες για την κοινωνία των πολιτών κρίνονται σημαντικές για να καλύψουν τα κενά που αφήνει το «ελάχιστο

¹² Ας σημειωθεί ότι στις χώρες του πρώην ανατολικού μπλόκ, η κοινωνία των πολιτών αναπτύσσεται μέσα από πολιτικά for a, με ποικίλες ιδεολογικές αντιλήψεις, από νεομαρξιστικές έως καθολικο-ορθόδοξες. Ως γενική αποτίμηση, το αίτημα της πολιτικής, δεν ήταν ο νεοφιλελευθερισμός, ή δυτικοποίηση του πολιτικού συστήματος, αλλά ο μετασχηματισμός των συγκεκριμένων καθεστώτων ώστε να αποκτήσουν «πιο ανθρώπινο χαρακτήρα» (βλ. και Ascherson, 1997, Jenei and Kuti, 2008)

δυνατόν κράτος». Οι πολιτικές της πλήρους απασχόλησης είναι πλέον παρελθόν, η Ευρωπαϊκή Ένωση και η συσσωμάτωση των αγορών και σταδιακά των οικονομιών, αφαιρούν βασικά εργαλεία δημοσιονομικής πολιτικής του παραδοσιακού κοινωνικού κράτους. Ο Τρίτος Τομέας προτείνεται ως νέα διέξοδος για την αντιμετώπιση της διαρκώς αυξανόμενης ανεργίας και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού (βλ. Rifkin, 1996, Drucker, 2000, Anheier and Salamon, 1997) και της προώθησης της κοινωνικής συνοχής και με προσπάθειες καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού κατά κανόνα με νεοφιλελεύθερα «εργαλεία». Φυσική συνέπεια αυτών των εξελίξεων, η θεσμική - οργανωσιακή έκφραση της κοινωνίας των πολιτών, ο Τρίτος Τομέας, να υποστηρίζεται και να αναπτύσσεται ραγδαία σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο (και όχι μόνον) κατά το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα. Ο «συναινετικός καπιταλισμός» με το ανθρώπινο πρόσωπο (ή προσωπείο) μοιάζει να αποκρυσταλλώνεται, οδηγώντας στο «τέλος της ιστορίας»¹³ κατά τη θορυβώδη έκφραση του Francis Fukuyama (Fukuyama, 1992).

Όμως η ιντιβιντουαλιστική νεοφιλελεύθερη κουλτούρα που κληροδοτείται εν μέρει στη σύγχρονη κοινωνία των πολιτών, έχει ως συνέπεια και την εξατομίκευση στην αίσθηση της κοινωνικής ευθύνης των πολιτών. Η παγκοσμιοποίηση που βασίζεται πολιτισμικά στην αμερικανοποίηση της παγκόσμιας κουλτούρας μαζί με την εξιδανίκευση της ατομικής επιτυχίας, τον καταναλωτισμό και την εχθρική στάση προς τον κρατισμό, έχουν και ως δευτερογενή συνέπεια την αφύπνιση και σταδιακή ενδυνάμωση ποικίλων θεσμών κοινωνικής συμμετοχής σχεδόν σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο. Για ένα μεγάλο μέρος της αριστεράς και γενικότερα για τους «εχθρούς» της κοινωνίας των πολιτών η κριτική επικεντρώνεται στο ότι αναπαράγεται η ψευδαίσθηση ότι οι πολίτες συμμετέχουν όλο και περισσότερο στη διαμόρφωση του πεπρωμένου τους. Κατά αυτές τις αντιλήψεις, η συμμετοχικότερη δημοκρατία και τα ιδανικά της κοινωνίας των πολιτών δεν αποτελούν κίνδυνο για τις ελίτ και τα συμφέροντά τους, γιατί η ιδανική και επιθυμητή κοινωνία των πολιτών είναι από τη φύση της (νέο)φιλελεύθερη και οι διεκδικήσεις της είναι στην καλύτερη περίπτωση ρεφορμιστικές... Αλλά οι επικριτές της κοινωνίας των πολιτών διαπίστωσαν με έκπληξη ότι δεν λειτουργεί μόνον ως «δεκανίκι» του καπιταλιστικού συστήματος. Ορισμένοι θεσμοί της μεταλλάχθηκαν μάλλον απρόοπτα κατά τη δύση του 20^{ου} αιώνα. Δεν προέβλεψαν το βαθμό συνειδητοποίησης χιλιάδων ενεργών

¹³ Την ολοκληρωτική επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού

πολιτών από ποικίλες μη κυβερνητικές οργανώσεις που συγκεντρώθηκαν στο Σιάτλ το 1999 ενάντια στην φιλελεύθερη οικονομική παγκοσμιοποίηση. Ο De Tocqueville φαίνεται να επιβεβαιώνεται όταν έλεγε ότι οι ποικίλοι θεσμοί της κοινωνίας των πολιτών λειτουργούν εν τέλει ως «σχολείο δημοκρατίας». Η κοινωνική ενασχόληση έστω και σε μικρο- επίπεδο, διαφαίνεται ότι λειτουργεί και ως μέσο καλλιέργειας της κοινωνικο-πολιτικής συνείδησης, όταν καλείται κάθε άνθρωπος να συνδιαμορφώσει την καθημερινότητά του και των συνανθρώπων του. Παρά την ισχυρή επιρροή των μαζικών θεσμών κοινωνικοποίησης, «ζούμε και κοινωνικοποιούμαστε πρωταρχικά μέσα από θεσμούς που βρίσκονται εγγύτερα στην καθημερινότητά μας» (Ehrenberg, 1999, Bellah, 2000, Himmelfarb, 2000, Barber, 2007)¹⁴. Όταν προσανατολίζονται και ενεργούν για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής, των ιδίων και των συνανθρώπων τους, καλλιεργούν την κοινωνική συνείδηση και την αλληλεγγύη που αναπόφευκτα συνδιαμορφώνει τις προσωπικές αντιλήψεις σε μακροκοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Ο πολίτης που αρχίζει να νοιάζεται, να σκέφτεται και να ενεργεί κοινωνικά πέρα από άκαμπτες πολιτικο-ιδεολογικές φόρμες, είναι εν τέλει ένας δύσκολα προβλέψιμος άνθρωπος (Ζάννης, 2002). Για αυτό, η ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας των πολιτών δεν σταματάει εδώ. Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια αποκτά όλο και πιο απροσδόκητη μετεξέλιξη ή «μετάλλαξη» και το «τέλος της ιστορίας» κατά τον Fukuyama θα αποτελέσει την αιτία για την αρχή μίας «νέας ιστορίας». Αλλά πριν προσεγγίσουμε τις σύγχρονες εννοιολογήσεις για την κοινωνία των πολιτών, θεωρώ σημαντικό να προσδιορίσουμε σαφέστερα το πεδίο στο οποίο αναφέρεται και αναπτύσσεται.

Χαρτογραφώντας την Κοινωνία των πολιτών

Οι μοντέρνες προσεγγίσεις άσκησαν ισχυρή επιρροή στη σύγχρονη επιστημονική σκέψη διαμορφώνοντας τις σύγχρονες αντιλήψεις για την κοινωνία των πολιτών. Η κοινωνία των πολιτών δεν διαχωρίζεται από ολόκληρη την κοινωνία μέχρι την αυγή

¹⁴ Είναι γνωστή η αντιπαράθεση των κοινωνιολόγων, αν κοινωνικοποιούμαστε πρωτίστως μαζικά μέσω των κυρίαρχων θεσμών ή σε επίπεδο βάσης της κοινωνίας (grassroots). Αλλά η απάντηση είναι μάλλον απλή. Ποικίλοι κυρίαρχοι θεσμοί και αντίστοιχες κουλτούρες διαμορφώνουν τη δημόσια σφαίρα και αντανακλώνται ανταγωνιστικά και αέναα σε μικρο-κοινωνικό επίπεδο με ποικίλες υποκουλτούρες, άτυπες νόρμες και συμπεριφορές σε διατομικό επίπεδο. Είναι σαν να δημιουργείται γύρω από κάθε άνθρωπο ένα σύνθετο μαγνητικό πεδίο, όπως περίπου αυτό των πλανητών, που η επιρροή (των ανωτέρω) τους συναρτάται από το μέγεθος και την απόσταση από τη σκέψη του, σε συνάρτηση όμως με τις ιδιαίτερες ανάγκες του ατόμου, τον τρόπο που τις εσωτερικεύει και τους αστάθμητους συναισθηματικούς κυρίως παράγοντες που επιδρούν σε κρίσιμες φάσεις της ζωής του.

του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, διαχωρίζεται σταδιακά από το κράτος και την πολιτική εξουσία κατά τον 18^ο αιώνα θέτοντας ως πυρήνα την ατομική πρωτοβουλία και την ιδιοκτησία στο πλαίσιο της αγοράς, ενώ τον 19^ο αρχίζει και γίνεται αισθητή η μετατόπισή της από την αγορά και το ιδιοτελές συμφέρον.

Όμως είναι σημαντικό εκ των προτέρων να υπενθυμίσουμε ότι κάθε κοινωνία είναι ένα μέγα- σύστημα που συντίθεται από άπειρα αλληλοεπιδρόμενα υποσυστήματα ή, με οικολογικούς όρους, ένα πολυεπίπεδο και πολυδιάστατο περιβάλλον που κάθε μεταβολή επηρεάζει σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό ολόκληρη την συγκρότηση και την εξέλιξή της στο χωροχρόνο. Κατά συνέπεια, η κοινωνία των πολιτών είτε ως ιδέα είτε ως χώρος που αναπτύσσονται κοινωνικής κυρίως φύσης συναλλαγές, καθορίζεται σαφώς από τις κρατικές πολιτικές, από τις λογικές της αγοράς, τις κυρίαρχες τάσεις που επικρατούν στη δημόσια σφαίρα, όπως και από το σύνολο των θεσμών και κυρίαρχων αξιών σε μία κοινωνία. Παρότι το πεδίο της κοινωνίας των πολιτών είναι σήμερα διακριτό, δεν είναι σίγουρα ούτε αυτόνομο ούτε ανεξάρτητο. Όπως επισημαίνει ο Keane, «βρίσκεται μονίμως σε αλληλεπίδραση στο εσωτερικό της αλλά και με τους κρατικούς θεσμούς που οριοθετούν, (ή ενδεχομένως) απαγορεύουν, αλλά και καθιστούν δυνατές τις δραστηριότητές τους» (Keane, 1998: 6). Έτσι λοιπόν σε έναν νοητό διδιάστατο χάρτη της κοινωνίας, ο σύγχρονος «γεωγραφικός» εντοπισμός της κοινωνίας των πολιτών αποτελεί μία αφαιρετική διαδικασία που είναι ωστόσο ιδιαίτερα σημαντική για να κατανοήσουμε το περιεχόμενό της.

Σε αυτό το πλαίσιο, θα διακρίναμε σαφώς ότι **ο τομέας του κράτους αποκλείεται από την κοινωνία των πολιτών** από το σύνολο των θεωρητικών προσεγγίσεων. Η κοινωνία των πολιτών διαχωρίζεται περαιτέρω και από την ευρύτερη «πολιτική κοινωνία», αν και τα όρια δεν είναι σαφή. Με σύγχρονους όρους η «πολιτική κοινωνία» (political society) είναι ευρύτερη του κρατικού τομέα (government sector) και συμπεριλαμβάνει θεσμούς που είναι εκτός του κατεξοχόν πεδίου κρατικής λειτουργίας. Διαπιστώνεται όμως μία γκριζα ζώνη που συμπεριλαμβάνει μη κυβερνητικές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, αλλά και σύγχρονα εξωκοινοβουλευτικά κινήματα που ενσωματώνουν σε μικρότερο ή

μεγαλύτερο βαθμό πολιτικές διεκδικήσεις και δραστηριοποιούνται ταυτόχρονα στο πεδίο της κοινωνίας των πολιτών και στη σύγχρονη πολιτική κοινωνία¹⁵.

Οι συντριπτική πλειονότητα των σύγχρονων συγγραφέων υποστηρίζει ότι η κοινωνία των πολιτών **οφείλει να διαχωριστεί πλήρως από την έννοια του ιδιοτελούς κέρδους και του ανταγωνισμού που χαρακτηρίζει τον τομέα της αγοράς** (ενδεικτικά: Cohen and A.Arato, 1992, Gellner, 1994, Hadenius and Ugglä, 1996, Porta and Scazzieri 1997, Ehrenberg, 1999, Entzioni, 2000, Muukonnen, 2000, Anheier and Carlson, 2002, He, 2002, Ζάννης, 2001, Clark, 2003, Μουζέλης, 2003, Μακρυδημήτρης, 2003, Edwards, 2004, Σωτηρόπουλος, 2004). Βέβαια υφίστανται ορισμένες αντιεξουσιαστικές και μαρξιστικές οπτικές που θεωρούν την οικονομία και τον ανταγωνισμό αναπόσπαστο μέρος του περιεχομένου της. Κατά αυτές, η κοινωνία των πολιτών αντιμετωπίζεται ως έκφραση της κυρίαρχης borzois ιδεολογίας που αναπαράγεται, εμφανιζόμενη ως μία πιο ανθρωπιστική έκφραση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και παρά τον κοινωνικό της μανδύα, δεν παύει να λειτουργεί ως μηχανισμός αναπαραγωγής του status quo και των κυρίαρχων οικονομικών αξιών του νεοφιλελευθερισμού (βλ. ενδεικτικά Δημούλης, 2001, Petras, 2005, Χαραλάμπους, 2005). Τέλος, δεν έχουν εκλείψει πλήρως και ορισμένες παραδοσιακές φιλελεύθερες προσεγγίσεις που υιοθετούν τις αντιλήψεις των σκοτσέζων κλασικών, μη διαχωρίζοντας την αγορά από την κοινωνία των πολιτών¹⁶.

Η οικογένεια συνήθως δεν συμπεριλαμβάνεται στη σύγχρονη έννοια της κοινωνίας των πολιτών, με εξαίρεση ορισμένους συγγραφείς που την εντάσσουν με ποικίλα επιχειρήματα (μεταξύ αυτών: Cohen και Arato, 1992, Novac, 1996, Himmelfarb, 2000, Elshtain, 2000). Ωστόσο, τουλάχιστον για τον σύγχρονο δυτικό κόσμο, η οικογένεια έχει μετατραπεί ως μία καταναλωτική μονάδα η οποία στερείται των πολλαπλών λειτουργιών του παρελθόντος. Αναπαράγει στο πλαίσió της τις κυρίαρχες αξίες της κοινωνίας, αλλά ως θεσμός ακόμα και στον Ευρωπαϊκό Νότο δεν

¹⁵ Συνήθης είναι η αναφορά που γίνεται στο Seattle ενάντια στην παγκοσμιοποίηση ως απαρχή ενός σύγχρονου πολιτικοκοινωνικού κινήματος. Αν και αποκαλέστηκε ως κίνημα που προέρχεται από την κοινωνία των πολιτών, συμμετείχαν από ιδεολογικο-πολιτικές οργανώσεις (αριστεριστές, αντιεξουσιαστές κ.α.) αλλά και arolitic οργανώσεις που είχαν ποικίλα αιτήματα (προστασία των ζώων, βλ. Anheier, et al, 2001).

¹⁶ Και πάλι εδώ δεν μπορούμε να χαράξουμε σαφείς διαχωριστικές γραμμές. Για παράδειγμα, πολλά μεγάλα κοινωφελή ιδρύματα έχουν δημιουργηθεί από μεγάλες κερδοσκοπικές εταιρείες. Αν και εμφανίζονται ως φιλανθρωπικές, στην ουσία εξυπηρετούν τους απώτερους κερδοσκοπικούς σκοπούς των μητρικών επιχειρήσεων, λειτουργώντας παράλληλα και ευεργετικά για την κοινωνία.

επηρεάζει τη δημόσια σφαίρα ούτε αποτελεί σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης στάσεων των μελών της προς την πολιτική εξουσία και την αγορά¹⁷.

Επομένως η κοινωνία των πολιτών οροθετείται γενικά ανάμεσα στο κράτος, την αγορά και την οικογένεια ως πεδίο που αναπτύσσονται κοινωνικές σχέσεις μεταξύ προσώπων ή ενώσεων προσώπων. Σύμφωνα με το πεντατομιακό σύστημα συμπεριλαμβάνει γενικά τον άτυπο-ανεπίσημο (informal sector) και τον Τρίτο Τομέα (third sector) με ιδιαίτερη έμφαση στις εθελοντικές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις.

Αν και διαπιστώνεται ευρεία συναίνεση ως προς το χώρο που καταλαμβάνει η κοινωνία των πολιτών στο νοητό χάρτη της κοινωνίας, ορισμένοι διανοητές δεν θεωρούν το «τοπογραφικό» σχέδιο ως ιδιαίτερα σημαντικό. Αντιμετωπίζεται ως το κατεξοχήν πεδίο που συντελούνται οι διεργασίες ανάπτυξης της ιδέας της κοινωνίας των πολιτών, η οποία έχει πολύ περισσότερες διαστάσεις από τις απλές κοινωνικές σχέσεις εκτός της πολιτικής και της αγοράς. Ίσως μάλιστα να αποτελεί μία εξολοκλήρου νέα διάσταση στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την κοινωνία συνολικά¹⁸. Ωστόσο, η χαρτογραφική προσέγγιση με πιο σαφείς περιορισμούς ή και παραλλαγές (δηλαδή τι περιλαμβάνει αναλυτικά και τι όχι) συνιστά και τον ορισμό που χρησιμοποιούν οι περισσότεροι ερευνητές. Σύμφωνα με αυτή την ιδεολογικά αποστασιοποιημένη προσέγγιση, η κοινωνία των πολιτών είναι αποκλειστικά το πεδίο που αναπτύσσονται κοινωνικές σχέσεις και κοινωνικές συναλλαγές που έχουν μη κυβερνητικό, μη κερδοσκοπικό χαρακτήρα και (συνήθως) εκτός των συγγενικών δικτύων, θεωρώντας την σε αρκετές περιπτώσεις ως έναν ιδιαίτερο ξεχωριστό τομέα της κοινωνίας.

Η σύγχρονη Κοινωνία των πολιτών ως ιδέα και ιδεολογία:

¹⁷ Βέβαια, αν εξετάζαμε κάθε εξαίρεση χωριστά, ακόμα και σήμερα η οικογένεια στη νότια Ιταλία, παρεμβαίνει σημαντικά στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή. Ιδιαίτερα οι «φamilies» της μαφίας. Αλλά και οι ισχυροί οικογενειακοί δεσμοί των μεταναστών από συγκεκριμένες χώρες προέλευσης (.π.χ. οι Κινέζοι, αλλά και οι έλληνες μετανάστες πρώτης γενιάς στις Η.Π.Α. και στην Αυστραλία). Ωστόσο, οι διαλυτικές δυνάμεις της δυτικής κουλτούρας είναι πολύ ισχυρές για να “ανεχθούν” τους παραδοσιακούς οικογενειακούς δεσμούς να επιβιώσουν και να αναπαραχθούν, επηρεάζοντας παράλληλα τη δημόσια σφαίρα.

¹⁸ Για παράδειγμα, ο Ο’ Connell απορρίπτει με έμφαση τη συγκρότηση της έννοιας βάσει του διαχωρισμού της κοινωνίας σε τομείς, υπογραμμίζοντας συνολικά τη συμβολή όλων (και την αναγκαιότητα της συμβολής τους) στην οικοδόμηση της κοινωνίας των πολιτών: Το κράτος με τη νομοθεσία, η ιδιωτική κερδοσκοπική πρωτοβουλία με τις δωρεές-συνδρομές της σε μη κερδοσκοπικές δραστηριότητες κλπ. (Ο’ Connell, 2000: 471-477). Παρόμοια είναι και η θεώρηση του Evers (βλ. Evers, 2008)

Κοινωνιοκεντρική προσέγγιση

Όπως σημειώθηκε, ως προς στην ιδεολογική διάσταση υπάρχουν «πολλές κοινωνίες των πολιτών». Αυτό δεν αποτελεί μόνον απόρροια διαφορετικών ιστορικών εμπειριών, αλλά και κάθε διανοητής συχνά αποδίδει ιδιαίτερες ερμηνείες, συνθέτοντας με διαφορετικό τρόπο τις δύο κύριες μεταβλητές κάθε ιδεολογικής προσέγγισης:

- Την μορφή, την οργάνωση, την ένταση και την έκταση των κοινωνικών συναλλαγών μεταξύ των πολιτών και τον τρόπο που αντανακλώνται στη δημόσια σφαίρα
- Την επιθυμητή - την «καλή κοινωνία» που οραματίζεται κάθε διανοητής.

Ο Entzoni μάλιστα θεωρεί ότι κοινωνία των πολιτών και «καλή κοινωνία» είναι ομόκεντροι κύκλοι, με την καλή κοινωνία να αποτελεί τον εξωτερικό κύκλο. Ως απαραίτητη προϋπόθεση για μία καλή κοινωνία «είναι αυτή που εμπεριέχει μία επιθυμητή κοινωνία των πολιτών» (Entzoni, 2000: 130). Οι δύο κύριες συνιστώσες που συνθέτουν κάθε προσέγγιση δεν σημαίνει ότι είναι πάντα ομόρροπες ή ανάλογες. Όπως το θέτει ο Edwards, «μία ισχυρή κοινωνία των πολιτών που μετριέται απλά από την έκταση και την ένταση των κοινωνικών συναλλαγών είναι συχνά διαφορετική από μία κοινωνία που είναι ισχυρή και πολιτισμένη» (Edwards, 2004:53). Επομένως, ένας σαφέστερος στόχος είναι η καλύτερη δυνατή κοινωνία μέσω μίας επιθυμητής και ουσιαστικής κοινωνίας των πολιτών.

Ποιες είναι οι προϋποθέσεις για την ύπαρξη ή τη δημιουργία της; Ορισμένες διαστάσεις που δίδουν μεταξύ άλλων έμφαση οι σύγχρονοι στοχαστές είναι οι ακόλουθες:

- Όταν υφίσταται η αίσθηση αμοιβαίας υποχρέωσης των πολιτών που ενώνονται σε μεγαλύτερες ομάδες με σκοπούς πέρα από το ατομικό συμφέρον (Eberly, 2000).
- Όταν δίδεται ισότιμη έμφαση τόσο στα δικαιώματα όσο και στις υποχρεώσεις των πολιτών απέναντι στην κοινωνία (Elshtain, 2000)
- Όταν εμπεριέχει την έννοια της δικαιοσύνης (Shils, 1997) με σεβαστούς κανόνες και ηθικά χαρακτηριστικά (Entzoni, 2000, He, 2002, Barber, 2007)

- Όταν υπάρχουν ισότιμοι δίαυλοι επικοινωνίας στη δημόσια σφαίρα (Edwards, 2004).
- Όταν σε μία κοινωνία δεν είναι σαφές «ποιος είναι το αφεντικό». Δηλαδή όταν δεν υπάρχει ανισοκατανομή στις δυνάμεις της αγοράς, του κράτους και της κοινωνίας (Gellner, 1994)¹⁹.
- Όταν λειτουργεί ως μέσο για τη διάχυση πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων «προς τα κάτω» (Μουζέλης, 2004).
- Μία κοινωνία με κοινωνικό χαρακτήρα και πολιτικό πολιτισμό (Μακρυδημήτρης, 2006)

Αν επιχειρούσαμε να συνθέσουμε τις ανωτέρω προϋποθέσεις σε μία κοινή ιδεολογία για την κοινωνία των πολιτών, θα την περιγράφαμε ως μία δημοκρατική κοινωνία με τη μέγιστη δυνατή συμμετοχή των πολιτών σε διαδικασίες συναπόφασης, διαμόρφωσης ιδεών στη δημόσια σφαίρα, με ένα σύστημα αξιών και ηθικής που δεν αμφισβητεί τα θεμέλια της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας, αλλά ριζοσπαστικοποιεί τον τρόπο που την εκλαμβάνουμε πολιτισμικά²⁰.

Για τους υπέρμαχους της κοινωνίας των πολιτών, ο άνθρωπος είναι πρωταρχικά κοινωνικό όν και δευτερευόντως homo politicus ή economicus. Συνέπεια αυτού είναι η διαμόρφωση μίας νέας πολιτισμικής ιδιότητας ή ταυτότητας για τον σύγχρονο άνθρωπο κατά την οποία το «κοινωνικό» αν όχι οφείλει να υπερισχύει, τουλάχιστον να αλληλεπιδρά ισότιμα με το «οικονομικό» και το «πολιτικό». Αυτή η προσέγγιση αποτελεί καινοτομία στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον άνθρωπο στη σύγχρονη κοινωνία. Για να γίνει σαφέστερη η διαφοροποίηση θα χρειαστεί να αναπαραγάγω την εισαγωγή σε μία πρόσφατη δημοσίευσή μου, που πιστεύω ότι δεν θα μπορούσα την περιγράψω ξανά με ανάλογη ευκρίνεια:

Τα μεγάλα πολιτικο-ιδεολογικά ρεύματα που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της νεωτερικότητας είχαν ένα κοινό σκοπό: Τη δημιουργία του καλύτερου δυνατού συστήματος οργάνωσης της ανθρώπινης συνύπαρξης και δραστηριότητας που θα εξασφάλιζε την αναπαραγωγή και την ανάπτυξη της κοινωνίας, κατανέμοντας με τον δικαιότερο δυνατό τρόπο εισοδήματα και αγαθά στους πολίτες. Οι διαστάσεις- κλειδιά για όλες σχεδόν τις

¹⁹ Η ισορροπία επιτυγχάνεται και με τον υπολογισμό του κράτους στην εξίσωση: «Είναι μία κοινωνία στην οποία το πολίτευμα και η οικονομία είναι διαχωρισμένα. Το πολίτευμα συμβάλλει στην επίτευξη των στόχων, αλλά μπορεί και πράγματι ελέγχει τις υπερβολές του ατομικού συμφέροντος. Το κράτος με τη σειρά του ελέγχεται από θεσμούς που έχουν μία οικονομική βάση» (Gellner, 1994: 282).

²⁰ Αυτό όμως είναι εφικτό γιατί οι ανθρώπινες κοινωνίες (και δη οι δυτικές) έχουν απομακρυνθεί από την ανάγκη της επιβίωσης που έχει αναγκαστικά υλιστική βάση.

θεωρήσεις αφορούσαν: **Στο πολιτικό**, δηλαδή στο πολίτευμα και στις μορφές διακυβέρνησης και **στο οικονομικό**, δηλαδή στη μορφή συγκρότησης και λειτουργίας του οικονομικού συστήματος. Για τη νεωτερική σκέψη **η διάσταση του κοινωνικού**²¹ είχε δευτερεύουσα σημασία και αποτελούσε μεταβλητή που καθοριζόταν ανάλογα με το βαθμό επιτυχίας μίας ή και των δύο πρώτων διαστάσεων μαζί. Στα θεωρητικά κείμενα είτε διατυπωνόταν σαφώς είτε υπονοείτο, ένα «επιτυχημένο» πολιτικο-οικονομικό σύστημα θα είχε σχεδόν «νομοτελειακά» την ευεργετική συνέπεια δημιουργίας μίας εύρωστης και «ευτυχισμένης» κοινωνίας, όπως και ενός αντίστοιχα ακμάζοντα πολιτισμού²².

Η ιστορία, ωστόσο, έχει αποδείξει ότι όταν το κοινωνικό δεν λαμβάνεται ισότιμα υπόψη και δεν αλληλεπιδρά αρμονικά, ούτε μεταβάλλεται και εξελίσσεται παράλληλα με τις άλλες δύο διαστάσεις, τότε οι τελευταίες αναπτύσσουν αυτόνομους και σχεδόν πάντοτε «αυτιστικούς» μηχανισμούς εξέλιξης εις βάρος των άλλων διαστάσεων και εντέλει ολόκληρης της κοινωνίας στο σύνολό της. Ορισμένα από τα πιο σύγχρονα παραδείγματα είναι ο «υδροκεφαλισμός» του πολιτικού στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού που είχε αποτέλεσμα την προβληματική λειτουργία της κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, αλλά κυρίως την ανελευθερία της κοινωνίας των πολιτών. Οι αστικές δημοκρατίες σοσιαλδημοκρατικού τύπου που το εκτεταμένο κράτος, παρότι δαπανηρό, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν αποδείχτηκε αποτελεσματικό και λειτουργικό ώστε να ανταποκρίνεται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες της κοινωνίας (government failure) και, τελευταία ο «θρίαμβος» της ελεύθερης αγοράς, που μπορεί να νοηθεί ως «υπερτροφία» του οικονομικού. Οι νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις που κατέκριναν την αποτυχία των δύο πρώτων διαφορετικών κρατικοκεντρικών μοντέλων, υποστήριζαν τη δημιουργία ενός «αυτιστικού», αντικοινωνικού συστήματος στο οποίο ευημερούν οι οικονομικοί δείκτες αλλά όχι οι πολίτες και πολύ διαφορετικό από τον κοινωνικό προορισμό της ελεύθερης αγοράς που οραματιζόταν (Ζάννης, 2011).

Επομένως, η σύγχρονη κοινωνία των πολιτών γεννιέται κατά μία έννοια ως ιδεολογία αντίστασης στην υπερτροφία του «οικονομικού» και του «πολιτικού». Πως όμως διαφοροποιείται με την οικονομία και την πολιτική; Και πιο συγκεκριμένα, αν η κοινωνία των πολιτών γεννιέται από τις ιδέες του φιλελευθερισμού και της αστικής δημοκρατίας πως διακρίνεται από αυτές;

²¹ Η κοινωνική διάσταση αφορά στα πρόσωπα και στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ προσώπων, ομάδων και θεσμών της κοινωνίας που εντοπίζονται εκτός του πλαισίου της πολιτικής και της οικονομίας, Δηλαδή στην ανθρώπινη δραστηριότητα και αλληλεπίδραση, κυρίως στο πλαίσιο του αποκαλούμενου άτυπου/ανεπίσημου τομέα (informal sector) και του ευρύτερου τομέα που θεωρούμε σήμερα ως την «κοινωνία των πολιτών».

²² Αυτό επιτυγχάνεται γιατί «η κοινωνία οφείλει να προσαρμοστεί στις συγκεκριμένες συνθήκες για να ευτυχήσει» και ο ρόλος του πολιτισμού είναι να εξιδανικεύει και να αναπαράγει τις κυρίαρχες αξίες, τους θεσμούς και τις κοινωνικές νόρμες που αντιστοιχούν και είναι συμβατές με το αντίστοιχο πολιτικο-οικονομικό μοντέλο.

Για αρκετό καιρό οι φιλελεύθεροι στοχαστές πίστευαν ότι ο φιλελευθερισμός είναι μία συμφωνία ειρήνης μεταξύ ατόμων με διαφορετικές αντιλήψεις και διαφορετικά συμφέροντα για το συλλογικό όφελος, την ευημερία και τη διατήρηση της κοινωνίας οι οποίες δεν απαιτούσαν ατομικές αρετές (Galston, 2000). Ο Barber περιγράφει το φιλελεύθερο πορτρέτο της ανθρώπινης φύσης «ως ριζοσπαστικά ατομική, μοναχική και ηδονιστική και συνετή κοινωνικά μόνον στο βαθμό που απαιτεί η αναζήτηση για συντήρηση και ελευθερία σε έναν εχθρικό κόσμο σπανιότητας» (Barber, 2007: 416). Αν μεταφράζαμε με όρους κοινωνιοβιολογίας, η περιγραφή του Barber είναι συγγενής με τη διαδεδομένη αντίληψη, ότι «ο καπιταλισμός δεν είναι παράγωγο της κοινωνίας, αλλά το αποτέλεσμα της φυσικής εξέλιξης που καθορίζεται από ζωώδη ένστικτα» (Wolfe, 2000: 65). Με αυτή την έννοια, κάθε έκφραση κοινωνικότητας προκύπτει με στόχο την ικανοποίηση ατομικών αναγκών που δεν μπορούν να ικανοποιηθούν από το ίδιο το άτομο. Συνεπώς ο καπιταλισμός είναι μία ποιοτικά ανώτερη εκδοχή του νόμου της εξέλιξης της φύσης που τα νοήμονα όντα, εξωτερικεύουν τα ένστικτά τους και ικανοποιούν τις ανάγκες τους μέσα από πολιτισμικούς κανόνες²³.

Οι πολιτισμικοί κανόνες ωστόσο εμπεριέχουν πάντοτε ένα σύστημα από ηθικούς κανόνες και αξίες. Από τις αξίες της προτεσταντικής ηθικής που απετέλεσαν ιδεολογική βάση της ανάπτυξης του καπιταλισμού, *εργασία- αποταμίευση- επένδυση*²⁴, η ηθική διάσταση έχει εκλείψει και ο καπιταλισμός έχει πλέον οδηγήσει τους ανθρώπους στο τρίπτυχο *καταναλωτική δυνατότητα – καταξίωση εύκολα και γρήγορα – με τον λιγότερο δυνατό κόπο*. Κυρίως μεταπολεμικά, η «αξία της κατανάλωσης» έχει υποσκελίσει τις παραδοσιακές αντιλήψεις ως προσδιοριστικός παράγοντας της ατομικής αξίας και αναγνώρισης από τους άλλους. Αυτή η μετάλλαξη στην κουλτούρα του φιλελευθερισμού, αφαιμάξε ορισμένα από τα δημιουργικά του στοιχεία όπως την αξία που δίδεται στην εργασία, τη διάσταση του υγιούς ανταγωνισμού, την ηθική στις συναλλαγές με αποτέλεσμα η κουλτούρα του νεοφιλελευθερισμού και του ατομιστικού ονείρου οικονομικής ανέλιξης και επιτυχίας να είναι σε μεγάλο βαθμό αντιπαραγωγικές ακόμα και σε σχέση την ίδια την οικονομική ανάπτυξη με καπιταλιστικούς όρους (βλ. και Putnam, 2000, Rifkin, 2005).

²³ Όταν οι τελευταίοι δεν επαρκούν, τότε καταφεύγουν σε πιο «πρωτόγονες» μορφές ικανοποίησης.

²⁴ Βλ. το κλασικό κείμενο του Max Weber, 1993

Οι υποστηρικτές της κοινωνίας των πολιτών δεν αμφισβητούν τον φιλελεύθερο μηχανισμό της αγοράς, αλλά υπογραμμίζουν την καταλυτική απουσία της κοινωνικής αλληλεγγύης που εκφράζεται κατά ελάχιστο βαθμό τόσο μέσα από την ηθική στις οικονομικές συναλλαγές όσο και από ένα σαφή και απαράβατο όριο που το ατομικό συμφέρον θα περιορίζεται σαφώς από το συλλογικό. Καταναλωτικά κινήματα, οργανώσεις συνηγορίας και υπεράσπισης δικαιωμάτων, όπως και πλείστες άλλες πρωτοβουλίες σε παγκόσμιο επίπεδο, αποτελούν στην ουσία αντίσταση στην αντικοινωνική νεοφιλελεύθερη λειτουργία της αγοράς. Πολλοί «σκληροπυρηνικοί» φιλελεύθεροι οικονομολόγοι θα μπορούσαν να ισχυριστούν ότι με αυτόν τον τρόπο παρεμβαίνουν στην ελεύθερη λειτουργία της αγοράς και του ανταγωνισμού που αποτελεί την πεμπτούσια του καπιταλισμού. Αλλά και ο πλέον ρομαντικός φιλελεύθερος σίγουρα δεν πιστεύει ότι λειτουργεί πλέον ευεργετικά από μόνος του αυτός μηχανισμός! Ούτε κατανέμει δίκαια μέσω της αγοράς τον αυξανόμενο πλούτο, είναι εξαιρετικά σπάνιες οι τέλεια ανταγωνιστικές αγορές που λειτουργούν προς όφελος του καταναλωτή, ενώ το ίδιο το σύστημα υπονομεύεται συχνά από την ίδια του την φύση²⁵.

Τέλος, στην οργανωσιακή της διάσταση, η κοινωνία των πολιτών λειτουργεί συμπληρωματικά, εξισορροπητικά ή και ενάντια στις αγορές προς όφελος των καταναλωτών, καλύπτοντας πολυδιάστατες ανεπάρκειές της στην κατανομή αγαθών και υπηρεσιών μέσω του Τρίτου Τομέα (market failures) αλλά και μέσω άλλων άτυπων και τυπικών μορφών αλληλέγγυας οικονομίας.

Ως προς την πολιτική διάσταση (στην πιο minimal προσέγγιση), οι «φίλοι της κοινωνίας των πολιτών» και ιδιαίτερα οι πιο συντηρητικοί την εκφράζουν με όρους διατήρησης των παραδοσιακών αξιών και αλληλεγγύης στην κοινότητα, οι πιο διεθνιστές με τη διάσταση του «πολίτη του κόσμου», ενώ οι πιο ριζοσπαστικές θεωρήσεις ως έναν διάυλο κοινωνικής μεταβολής με πολύ πιο έντονα πολιτικά χαρακτηριστικά: «Δηλαδή με το μετασχηματισμό της δημοκρατίας σε αμεσότερες και συμμετοχικές μορφές, με τις αγορές και το κράτος να υποτάσσονται στις ανάγκες της κοινωνίας και όχι την οικονομίας και της πολιτικής». Η τελευταία προσέγγιση εγείρει σίγουρα μεγάλα ερωτήματα που παραπέμπουν και απαντώνται σε ποικίλες πολιτικο-ιδεολογικές θεωρήσεις: Συμμετοχικά μοντέλα δημοκρατίας (π.χ Dahl, 1989, Barber,

²⁵ Δεν χρειάζεται πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα από την παγκόσμια οικονομική κρίση που ξεκίνησε το 2008 και οι συνέπειές του είναι ακόμα ανυπολόγιστες

2007), Κοινωνικής Δημοκρατίας (π.χ. της αναπτυξιακής δημοκρατίας. Held, 1996), θεωρίες της δημοκρατίας των ενώσεων (Cohen and Rogers, 1992, Hirst, 1997), του Τρίτου Δρόμου (Giddens, 2004), νεοπλουραλιστικά μοντέλα δημοκρατίας (π.χ. Fraenkel ²⁶), ακόμα και αναρχικές θεωρίες συγγενεύουν σε διαφορετικό βαθμό με τις ιδέες και αξίες της σύγχρονης κοινωνίας των πολιτών. Όμως πιστεύω ότι προς το παρόν θα ήταν παρακινδυνευμένο να την εντάξουμε εγγύτερα σε κάποιες από αυτές. Και αυτό, γιατί διαμέσου της κοινωνίας των πολιτών εκφράζεται ένα πλήθος από ετερογενείς διεκδικήσεις και αιτήματα, όπως και μορφές διείσδυσης στο πεδίο του πολιτικού που συχνά έρχονται σε αντίθεση μεταξύ τους και θα μπορούσαν να ταξινομηθούν κατά περίπτωση σε διαφορετικές πολιτικές κοσμοθεωρίες. Το βέβαιο είναι ότι η κοινωνία των πολιτών είναι εχθρική προς τα κρατικοκεντρικά καθεστώτα δημοκρατίας και σε μεγάλο βαθμό ασύμβατη με κορπορατιστικές λογικές. Είναι σαφές ότι είναι αντίθετη απέναντι σε ένα συγκεντρωτικό κράτος που δεν συμπεριλαμβάνει σε ουσιαστικές διαδικασίες συναπόφασης αλλά και συνεργίας τους ίδιους τους πολίτες²⁷.

Ως προς την πολιτικο-κοινωνική ιδιοσυστασία της κοινωνίας των πολιτών θα διέκρινα δύο γενικές τάσεις στη σχετική βιβλιογραφία:

- Η πρώτη δύναται να χαρακτηριστεί ως «συμμετοχική». Η αμεσότερη συμμετοχή των πολιτών σε μία ανοιχτή διακυβέρνηση και την πολύπλευρη συμμετοχή πολιτών και κυρίως οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών στο σχεδιασμό της πολιτικής, αλλά και επέκταση αμεσοτέρων μορφών συμμετοχής, (π.χ. συχνά δημοψηφίσματα, πλουραλιστικά μοντέλα λύσεων κράτους και αγοράς και Τρίτου Τομέα)
- Ενώ η δεύτερη ανταποκρίνεται καλύτερα στον όρο «τρίτος πόλος» μεταξύ της αγοράς και του κράτους. Ένας όσο το δυνατόν ανεξάρτητος «κοινωνικός τομέας», με ξεχωριστή ανάπτυξη, δυναμική και θεσμούς που λειτουργούν ως αντίβαρο στην αγορά και στο κράτος.

Αυτές οι τάσεις δεν είναι αναγκαστικά ασύμβατες μεταξύ τους, υποδηλώνουν όμως δύο επιμέρους πρίσματα ανάλυσης για το πώς αντιλαμβάνονται διαφορετικοί διανοητές τη σχέση κράτους - κοινωνίας των πολιτών. Ως προς την θεσμική-

²⁶ βλ. Schmidt, 2004

²⁷ Αυτή θα ήταν «κοινωνία των πολιτικών» και όχι κοινωνία των πολιτών

οργανωσιακή διάσταση αυτής της σχέσης, (κράτος και τρίτος τομέας) θα ασχοληθούμε σε επόμενα κεφάλαια. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε την πολύ σημαντική ατομοκεντρική διάσταση του πολίτη - μέλους μίας κοινωνίας των πολιτών.

Η κοινωνία των πολιτών ως ιδέα και ιδεολογία: Ατομοκεντρική προσέγγιση.

Η σύγχρονη ατομοκεντρική θεώρηση της κοινωνίας των πολιτών αποτελεί προϊόν της σύνθεσης τριών συγγενών εννοιών: Της ιδιότητας του πολίτη (citizenship), του ενεργού πολίτη (active citizen) και της «ανθρωπιστικής κοσμιότητας» (civility).

Μία σχετικά σύγχρονη συνιστώσα που ανέκυψε για τη σύγχρονη ατομοκεντρική θεώρηση της κοινωνίας των πολιτών είναι η διάσταση της *ανθρωπιστικής κοσμιότητας* (civility). Ως έννοια αναφέρεται και περιορίζεται αποκλειστικά στον τρόπο που οι δυτικές κοινωνίες θεσμίζουν τον κοινωνικο-πολιτισμικό τους χώρο με ελάχιστη χρηστική αξία για τον μη δυτικό κόσμο. Σε μία απλοποιητική προσέγγιση η ανθρωπιστική κοσμιότητα είναι μία διαδικασία καλών τρόπων στη δημόσια ζωή²⁸. Απέκτησε το περιεχόμενό της από τον Έρασμο που περιέγραψε την πολιτισμένη συμπεριφορά των ανθρώπων, όχι αποκλειστικά μέσα από τις εκλεπτυσμένες κινήσεις του σώματος και των καλών τρόπων στις διατομικές σχέσεις (savoir vivre), αλλά από την γενικότερη συμπεριφορά τους προς την κοινωνία. Μέχρι την περίοδο του Διαφωτισμού, οι έννοιες «civilise'», «cultive'» και «politesse'» χρησιμοποιούνταν ως η διακριτική συμπεριφορά που διαχώριζε τους

²⁸ Με απασχόλησε πολύ η απόδοση στα ελληνικά του όρου «civility» που αναφέρεται στην ιδιότητα του ανθρώπου που καλλιεργεί και κάνει πράξη την αμοιβαιότητα, την αλληλεγγύη και την κοινωνικότητα στο πλαίσιο των κυρίαρχων αξιών του δυτικού κόσμου. Όπως το δύσκολα μεταφράσιμο «citizenship» έχει μεταφραστεί ως «η ιδιότητα του πολίτη», το civility θα μπορούσε να μεταφραστεί ίσως ως «ιδιότητα του πολιτισμένου ανθρώπου». Αυτός όμως ο χαρακτηρισμός θα ήταν τουλάχιστον επιστημονικά αντιδεοντολογικός, γιατί το civility εμπεριέχει τις αξίες του δυτικού κόσμου, άρα το άτομο-μέλος μίας μη δυτικής κοινωνίας πως θα ήταν δυνατόν να χαρακτηριστεί; Πας μη δυτικός βάρβαρος; (για να θυμηθούμε τους προμοντέρνους ορισμούς της κοινωνίας των πολιτών). Θυμήθηκα την μητέρα μου όταν ήμουν μικρός που με συμβούλευε να συμπεριφερθώ «κόσμια» μπροστά σε ξένους «για να μη γίνουμε ρεζίλι». «Κόσμια» σημαίνει να συμπεριφέρεσαι σύμφωνα με τις προσδοκίες των άλλων. Εμπεριέχει τους καλούς τρόπους του πολιτισμού, αλλά δεν μεταβιβάζει απαραίτητα και τις ανθρωπιστικές αξίες του civility ούτε την ενεργητική αλληλεπίδραση στη διάσταση της αμοιβαιότητας. Συνεπώς, θεώρησα ότι ο όρος ανθρωπισμός δύναται να εμπεριέχει την αμοιβαιότητα (reciprocity) και την εξωστρέφεια που μαζί με τα πολιτισμικά στοιχεία που είναι συνυφασμένα με την «κοσμιότητα» θα απέδιδε σχετικά ικανοποιητικά την έννοια του «civility» ως «ανθρωπιστική κοσμιότητα».

ανθρώπους της Αυλής από τους άλλους «κοινωνικά κατώτερους» ανθρώπους (Ellias, 1996: 73). Τον 18ο αιώνα αστικοποιείται και συμπεριλαμβάνει τον «ανθρωπισμό» (humanite') διαχέοντας σταδιακά την κουλτούρα της ανθρωπιστικής κοσμιότητας σε ολόκληρη την κοινωνία (1996: 164). Έτσι η έννοια της ανθρωπιστικής κοσμιότητας από μία έκφραση καλών τρόπων διευρύνεται και συμπεριλαμβάνει τον αμοιβαίο σεβασμό, την προσήνεια, την κοινωνική εμπιστοσύνη, τις κοινωνικές αρετές, συμπλέοντας με αρκετές από τις παραδοσιακές αξίες της φιλελεύθερης δημοκρατικής ιδεολογίας. Μία πολύ ενδιαφέρουσα άποψη διατυπώνεται από τον Shils που την περιγράφει ως «τη χαλιναγώγηση των παθών με τα οποία επιδιώκονται ιδιωτικά συμφέροντα και αλλά και τα διαφορετικά ιδεώδη» (Shils, 1997: 4). Το περιεχόμενο της ανθρωπιστικής κοσμιότητας διευρύνεται και πάλι στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, διατηρώντας τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά, αλλά αποκτώντας και το ιδεολογικό υπόβαθρο της κοινωνίας των πολιτών ως αντίδραση στον διαλυτικό χαρακτήρα του ατομιστικού νεοφιλελευθερισμού και της έκπτωσης των ηθικών αξιών. Οι βασικές αξίες της ανθρωπιστικής πλέον κοσμιότητας αφομοιώνουν τους εξωστρεφείς προσανατολισμούς της κοινωνίας των πολιτών, ενσωματώνοντας σε πολλές εκδοχές την «ιδιότητα του πολίτη» και του «ενεργού πολίτη».

Τα τελευταία τριάντα χρόνια ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας στην πολιτική επιστήμη είχε επικεντρωθεί στην ιδιότητα του πολίτη (citizenship). Η αρνητική ελευθερία (status negativus) απετέλεσε σαφή κατάκτηση της φιλελεύθερης ιδεολογίας, δημιουργώντας ένα πεδίο ελεύθερης δραστηριότητας των ανθρώπων από το οποίο το κράτος οφείλει όχι μόνον να απέχει, αλλά και να το υπερασπίζεται κυρίως από το ίδιο. Η δημοκρατία, με την έννοια των πολιτικών δικαιωμάτων, της ψήφου και της αντιπροσώπευσης αποτελεί ένα θετικό δικαίωμα που κατακτήθηκε σταδιακά στον δυτικό κόσμο κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, ενώ τα κοινωνικά δικαιώματα αποτελούν σαφώς κατάκτηση του 20^{ου} αιώνα (status positivus). Οι δύο τελευταίες κατηγορίες αποτελούν την «θετική ελευθερία» απέναντι στο κράτος, δηλαδή σε δικαιώματα του πολίτη που μπορεί να απεμπολήσει μόνον λόγω της δικής του απραξίας (Barber, 2007). Η ιδιότητα του πολίτη ως έννοια γεννιέται στη λογική της πρακτικής διεκδίκησης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Αν η έννοια της αρνητικής ελευθερίας είναι σαφής, τα πολιτικά και κυρίως τα κοινωνικά δικαιώματα είναι ένα πεδίο διαρκούς διεκδίκησης, αλλά και έντονα φορτισμένου ιδεολογικής διαμάχης. Παρότι η ιδιότητα του πολίτη γεννήθηκε σε καθεστώς

καπιταλισμού, βρίσκεται σε διαρκή εμπόλεμη κατάσταση με τον καπιταλισμό. Ιδιαίτερα μετά τον Β΄ Π΄ Π. η συμμετοχή των πολιτών στα κοινά θεωρείτο ως εν δυνάμει επικίνδυνη για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και κατ' επέκταση το ίδιο το κράτος είναι εμπόδιο για την ιδιότητα του πολίτη (Marshall and Bottomore, 1995, Hoffman, 2004). Η ενεργή συμμετοχή των πολιτών είναι το χαρακτηριστικό- κλειδί για την έννοια της ιδιότητας του πολίτη που νοείται κυρίως με όρους σχέσεων απέναντι στο κράτος και τη διακυβέρνηση γενικότερα. Η ενεργή συμμετοχή των πολιτών (status actívus) είναι το χαρακτηριστικό- κλειδί για την έννοια της ιδιότητας του πολίτη που νοείται κυρίως με όρους σχέσεων απέναντι στο κράτος και τη διακυβέρνηση γενικότερα (Marshall and Bottomore, 1995, Eberly, 2000, Barber, 2007). Ας μην ξεχνάμε ότι το μεταπολεμικό κράτος στην Ευρώπη «εισχώρησε» σχεδόν σε κάθε διάσταση της κοινωνικο-οικονομικής ζωής. Ο αποκαλούμενος «ώριμος καπιταλισμός» προϋπέθετε την εκτεταμένη παρέμβαση του κράτους, σε ολόκληρο σχεδόν το φάσμα της οικονομίας, ενώ οι κυρίαρχες σοσιαλδημοκρατικές αντιλήψεις περί κοινωνικού κράτους είχαν σαν συνέπεια τη δημιουργία κάθετων κρατικοδιοικητικών σχέσεων. Ο ρόλος του πολίτη συνεπώς προσδιοριζόταν μέσα από τη διαλεκτική σχέση με το κράτος με έντονα πολιτικο-ιδεολογικά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, σήμερα αρκετοί συγγραφείς διευρύνουν το περιεχόμενό της συμπεριλαμβάνοντας την αμοιβαιότητα και εκτός της πολιτικής σφαίρας (Hoffman, 2004, Giddens, 1998, Eberly, 2000). Ειδικά ο Eberly θεωρεί ότι η ιδιότητα του πολίτη αποτελεί τη διασύνδεση της κοινωνίας των πολιτών με την πολιτική κοινωνία που είναι περιεκτική «συνθέτοντας την μη πολιτική ενεργή συμμετοχή του ατόμου στην κοινότητα με τη συμμετοχή στη δημοκρατική ζωή της οποίας η minimum συμμετοχή είναι η ψήφος» (Eberly, 2000: 9). Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Green που διακρίνει δύο ανταγωνιστικά οράματα για την ιδιότητα του πολίτη. Από το μία ο «εξισωτισμένος πολίτης» (equalized citizen) και από την άλλη ο ηθικά υπεύθυνος πολίτης. Στην πρώτη εκδοχή «η καλή ζωή²⁹» καθορίζεται από την πολιτική και τους πολιτικούς, ενώ στη δεύτερη ο ρόλος του κράτους είναι να διευκολύνει την ελεύθερη βούληση των ατόμων για να διαλέξουν τη μορφή που θα έχει η «καλή ζωή για τον εαυτό τους», σε αμοιβαία και εθελοντική βάση με τους άλλους ανθρώπους (Green,

²⁹ Η έκφραση «καλή ζωή» κατάγεται από τον Αριστοτέλη, η οποία εμπνέει μέχρι σήμερα ολόκληρο τον δυτικό κόσμο.

1996). Τα οράματα της κοινωνίας των πολιτών, όπως είναι διακριτό, ταυτίζονται κυρίως με την δεύτερη εκδοχή.

Η έννοια του ενεργού πολίτη (active citizen) είναι πολύ πιο γενική και αόριστη. Παρότι σήμερα αποδίδεται κυρίως στα άτομα που ενεργούν στο πλαίσιο της κουλτούρας της κοινωνίας των πολιτών και δευτερευόντως στην καθαρά πολιτική δράση, η προέλευση του όρου εντοπίζεται στη φιλελεύθερη παράδοση των Η.Π.Α. και έχει προνοιακή διάσταση. Εμφανίζεται στην κοινωνική νομοθεσία του 1930 που εγκαθίδρυσε τη συλλογική ευθύνη για την πρόνοια απέναντι στους πλέον ευάλωτους, και κατά συνέπεια την ατομική ευθύνη των πολιτών (Glendon, 2000). Οι πολίτες επομένως ήταν ηθικά υποχρεωμένοι να ενεργούν προς όφελος των αδυνάτων. Παρόμοια το 1988 η κυβέρνηση της Αγγλίας άρχισε να προωθεί την ιδέα του «ενεργού πολίτη» με ασαφή και πάλι νοηματική υπόσταση. Ο Johnson ερμηνεύει ότι αυτό που υπονοείται με αυτό τον όρο, είναι ότι «οι πιο εύποροι πρέπει να μοιράζονται κάποια από τα οφέλη τους με τους λιγότερο ευνοημένους». Όχι όμως ευθέως με οικονομικούς όρους, αλλά με τη μορφή συνεισφοράς χρόνου και ικανοτήτων στην κοινότητα. Αυτό χαρακτηρίστηκε και ως «καλή γειτονία» (Johnson, 1992: 89- 93, βλ. και Johnson, 1993). Σήμερα η έννοια του ενεργού πολίτη χρησιμοποιείται διασταλτικά και αφορά στη δράση προς όφελος των συνανθρώπων ή της κοινωνίας γενικότερα. Αν και δεν εκφράζεται ρητά, θα μπορούσε να αποκληθεί ότι είναι η εθελοντική συνεισφορά κυρίως προς όφελος της κοινωνίας ή της κοινότητας και δευτερευόντως ως πολιτική δράση.

Παρότι επιχείρησα να περιγράψω εν συντομία τις ανωτέρω τρεις συνιστώσες, οι επικαλύψεις και οι ασάφειες είναι εμφανείς. Αλλά και γενικότερα οι ερευνητές έχουν διαφορετικές αντιλήψεις ως προς το περιεχόμενο των όρων, που σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να χαρακτηριστούν ως ακριβείς και ξεκάθαροι. Ωστόσο, θα κωδικοποιούσα ότι η έννοια της ανθρωπιστικής κοσμιότητας αναφέρεται κυρίως στην πολιτισμική σφαίρα, εμπεριέχει την ιδιότητα του πολίτη η οποία αντιστοιχεί κυρίως στην πολιτική, όπως και την αφηρημένη έννοια του ενεργού πολίτη που συμμετέχει και ενδιαφέρεται για τα κοινά σε ποικίλες κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις της δημόσιας ζωής. Δεν αποκλείω καθόλου το ενδεχόμενο αυτές οι τρεις θεωρήσεις να αφομοιωθούν στο μέλλον σε μία κοινή ατομοκεντρική θεωρία-ιδεολογία για την κοινωνία των πολιτών.

Επίλογος

Η αλήθεια είναι ότι στο συγκεκριμένο κεφάλαιο ήθελα να συμπεριλάβω δύο πολύ σημαντικές διαστάσεις.

α) **Την παγκόσμια κοινωνία των πολιτών**, αλλά θα κλείσω το κεφάλαιο, με τη ρήση του Barber, ότι το όραμα το πολίτη του κόσμου είναι θαυμάσιο, αλλά ο πολίτης του κόσμου φτάνει στα όρια του δημοσίου οράματος και φαίνεται να εξαφανίζεται πέρα από τα όριά του μέσα στο σκοτάδι (Barber, 2007: 442). Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν θεωρώ σημαντική τη δυναμική δημιουργίας μίας παγκόσμιας κοινωνίας των πολιτών, απλά την τοποθετώ σε ένα διαφορετικό πλαίσιο από την κοινωνία των πολιτών σε όρια εθνικά ή κρατικά. Η διερεύνηση μίας παγκόσμιας κοινωνίας των πολιτών, οφείλει να συμπεριλαμβάνει πρόσθετες πολύ σημαντικές συνιστώσες μελέτης. Ιδιαίτερα σε ορισμένες μη δυτικές κοινωνίες η έννοια της κοινωνίας των πολιτών έχει προβληματική ή περιορισμένη χρηστικότητα (βλ. Lewis, 2001, Maina, 1998)

β) Την περεταίρω εμβάθυνση για το **αν η κοινωνία των πολιτών μπορεί να αποτελέσει μία συγκροτημένη κοινωνικο-πολιτική ιδεολογία ή όχι**. Ο πειρασμός είναι μεγάλος, αλλά θα πειθαρχήσω προς το παρόν στους σκοπούς του βιβλίου, που αναφέρεται κυρίως στον Τρίτο Τομέα. Ωστόσο, καταληκτικά, θα ήθελα να δώσω έμφαση στο εξής σημείο- κλειδί:

Η σύγχρονη κοινωνία των πολιτών, όπως περιγράφει ο Κουτσούκης, έχει να αντιμετωπίσει δύο σημαντικά εμπόδια: Το αδιάφορο ή απαθές μέρος της κοινωνίας, και την «αδιοτελή κοινωνία» που λειτουργεί εις βάρος του δημόσιου και συλλογικού οφέλους (Κουτσούκης, 1998). Για αυτό η δημιουργία μίας ιδανικής κοινωνίας των πολιτών είναι προς το παρόν «μία ρεαλιστική ουτοπία», κατά την έκφραση του Eric Olin Wright (Wright, 1995), αλλά είναι πιο σαφές ότι οι ιδέες της μπορούν να αποτελέσουν «πρωταρχικά μία νέα θεωρία για δράση» (χρησιμοποιώντας μία έκφραση του Marx) με σκοπό τον έλεγχο της εξουσίας που ασκεί το κράτος από την κοινωνία, αλλά και απέναντι στις ασύδοτες δυνάμεις της αγοράς, καλλιεργώντας την κοινωνική συνείδηση και καθιστώντας σαφές ότι για το παρόν και το μέλλον της κοινωνίας ευθύνεται κάθε πολίτης... με τις πράξεις ή την απραξία του. Μόνον τότε η κοινωνία των πολιτών μπορεί να αποτελέσει όχι μόνον ρεαλιστική ουτοπία, αλλά γιατί όχι... και εναλλακτική λύση στις αναζητήσεις της ύστερης νεωτερικότητας.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Anheier, H., et al (2001), *Global Civil Society*, Oxford: Oxford University Press
- Anheier, H., Carlson, J. (2002), “Civil Society: What it is and How to Measure it”, Centre for Civil Society, Briefing No 3
- Aberle, D. (1966), *The Peyote Religion Among the Navaho*, Chicago: Aldine Press
- Arendt, H. (1988), *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα*, Αθήνα: Ευρύαλος
- Barber, B. (2007), *Ισχυρή Δημοκρατία. Συμμετοχική Πολιτική για μια Νέα Εποχή*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Bellah, R. (2000), “The Good Society: We Live through Our Institutions”, in D. E. Eberly (ed.): *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 69-93
- Buyn, S. (1999), “The Moral Economy”, *Review of Social Economy*, vol VII, no 1, p.p. 25-46
- Carothers, T. (1999), “Civil Society”, *Foreign Policy*, Winter 1999
- Clark, J. (2003), *Worlds Apart. Civil Society and the Battle for Ethical Globalization*, London: Earthscan Publications
- Cohen, J., Arato, A. (1992), *Civil Society and Social Theory*, London: M.I.T. Press
- Dahl, R. (1989), *Democracy and its Critics*, London: New Heaven
- De Tocqueville, A. (2008- 1845), *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, Αθήνα: Στοχαστής
- Eberly, D. E. (2000), «The Meaning, Origin and Applications of Civil Society», in D. E. Eberly (ed.): *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 3-33
- Edwards, M. (2004), *Civil Society*, Oxford: Polity Press
- Elias, N. (1996), *Η Διαδικασία του Πολιτισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Elshtain, J. B. (2000), “Democracy on Trial: The Role of Civil Society in Sustaining Democratic Values”, in D. E. Eberly (ed.): *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 101-122
- Entzoni, A. (2000), “Communitarism and the Moral Dimension”, in D. E. Eberly (ed.): *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 123-139
- Evers, A. (2008), “Hybrid Organizations. Background, Concepts, Challenges”, in S. Osborne (ed.), *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*, London and New York: Routledge
- Foley, M., Hodkinson, N. (2003), “Introduction”, in M. Foley and V. Hodkinson: *The Civil Society Reader, Hanover and London*: Tufts University Press, p.p. vii-xxiv
- Folley, M., Edwards, B. (1998), “Social Capital and Civil Society Beyond Putnam”, *American Behavioral Scientist*, no 42. 2
- Folley, M., Edwards, B., (1996), “The Paradox of Civil Society”, *Journal of Democracy*, 7.3.1996 p.p. 38-52
- Fukuyama, F. (1992), *The End of History and the Last Man*, London: Penguin
- Fukuyama, F. (1998), *Εμπιστοσύνη. Οι Κοινωνικές Αρετές και η Δημιουργία της Ευημερίας*, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α. Α. Λιβάνη

- Galston, W. (2000), "Individualism, Liberalism, and Democratic Civil Society", in D. E. Eberly (ed.): *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 353-370
- Gellner, E. (1994), *Η Κοινωνία των Πολιτών και οι Αντίπαλοί της. Συνθήκες Ελευθερίας*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Giddens, A. (1998), *Ο Τρίτος Δρόμος. Η Ανανέωση της Σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα: Πόλις
- Giddens, A. (2002), *Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Gutenberg
- Glendon, M. (2000), "Rights Talk: The Impoverishment of Political Discourse", in D. E. Eberly (ed.): *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 305-316
- Green, D. (1996), *Community without Politics*, Institute of Economic Affairs: London
- Habermass, Y. (1992), *The Structural Transformation of Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge: Polity
- Haugh, E., Kitson, M. (2007), "The Third Way and the Third sector: New Labour's economic policy and the social economy", *Cambridge Journal of Economics*, 31, p.p. 973-994
- Havel, V. (1985), *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe*, London: Hutchinson
- He, B. (2002), "Civil Society and Democracy", in A. Carter and G. Stokes (eds): *Democratic Theory Today*, Cambridge: Polity, p.p. 203- 227
- Himmelfarb, G. (2000), "The Demoralization of the Society: What is Wrong with the Civil Society", in D. E. Eberly (ed.): *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 95-99
- Hirst, P. (1997), *From Statism to Pluralism. Civil Society and Global Politics*, London: UCL Press
- Hoffman, J. (2004), *Citizenship Beyond the State*, London: Sage
- Jenei, G., Kuti, E. (2008), "The Third Sector and Civil Society", in S. Osborne (ed) *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*, Abingdon: Routledge
- Johnson N. (1992), "The Changing Role of the Voluntary Sector in Britain from 1945 to the Present day", στο: Kuhnle S. and Selle P. (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, p.p. 87- 107
- Johnson N. (1993), "Welfare Pluralism. Opportunities and Risks", στο: Evers A., Svetlik I. (eds), *Balancing Pluralism. New Welfare Mixes in Care for the Elderly*, European Centre Vienna: Avebury, p.p. 51- 66
- Keane, J. (1998), *Civil Society. Old Images New Visions*, Cambridge: Polity Press
- Lewis, D. (2001), "Civil society in non-Western contexts: Reflections on the "usefulness of a concept", *Civil Society Working Paper 13*, L.S.E.
- Maina, W. (1998) "Kenya: The State, Donors and the Politics of Democratization", in A. van Rooy (ed.), *Civil Society and the Aid Industry*, London: Earthscan
- Michnik, A. (1985), *Letters from the Prison and other Essays*, London and Berkeley, CA: California University Press.
- Muukkonen, M. (2000), "Civil Society", Presentation to the *Civil Society Working Group in Annual meeting of Finnish sociologists*, Turku, 24.-25.3.2000
- Neocleous, M. (1996), *Administrating Civil Society. Towards a Theory of State Power*, London: Macmillan

- Novac, M. (1996), "Seven Tangled Questions", in: M. Novac (ed.), *To Empower People: From State to Civil Society*, Washington: American Enterprise Institute
- O' Connell, B. (2000), "Civil Society: Definitions and Descriptions", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 29, 3, p.p. 471-478
- Petras, J. (2005), «Ιμπεριαλισμός και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις στη Λατινική Αμερική», στο: Γ. Παπαμιχαήλ (επ.), *Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και Κυρίαρχη Πολιτική*, Monthly Review Imprint σ.σ. 17-31
- Polanyi, K. (2007-1944), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Αθήνα: Νησίδες
- Porta, P. L., Scazzieri, R. (1997), "Towards an Economic Theory of International Civil Society: Trust, Trade and Open Government", *Structural Change and Economic Dynamics*, 8, p.p. 5-28
- Putnam, R. (2000), *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster
- Rifkin, J. (1996), *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη
- Rifkin, J. (2005), *Το Ευρωπαϊκό Όνειρο*, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη
- Schimdt, M. (2004), *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, Αθήνα: Σαβάλας
- Seligman, A. (1992), *The Idea of Civil Society*, New York: Free Press
- Seligman, A. (1993), "The Fragile Ethical Vision of Civil Society", στο Turner B. (eds.), *Citizenship and Social Theory*, London: Sage, p.p 139-161
- Shekinelgin, H. (2002), "Civil Society as a Metaphor for Western Liberalism, *Civil Society Working Paper no 21*, L.S.E.
- Shils, E. (1997), *The Virtue of Civility. Selected Essays on Liberalism, Tradition and Civil Society*, Indianapolis: Liberty Fund inc.
- Weber, M (1993), *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Gutenberg
- Wolfe, A. (2000), "Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation", in D. E. Eberly (ed.): *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 51-62
- Wright, E. O. (1995), "Preface: The Real Utopias Project", στο J. Cohen and J. Rogers (eds), *Associations and Democracy*, London: Verso, p.p ix-xiv
- Αλεξανδρόπουλος, Σ. (2001), *Θεωρίες για τη Συλλογική Δράση και τα Κοινωνικά Κινήματα*, Αθήνα: Κριτική
- Γεωργιάδου, Β. (1994), «Η Κοινωνία των Πολιτών στη Νεωτερικότητα», στο Gellner E., *Η Κοινωνία των Πολιτών και οι Αντίπαλοί της. Συνθήκες Ελευθερίας*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 17- 41
- Δημούλης Δ. (2001), «Κοινωνία των Πολιτών και Κοινωνικός Μετασχηματισμός. Από τη Φιλανθρωπία στον Αντικαπιταλισμό», *Θέσεις*, τευχ. 77, σ.σ. 25- 52
- Ζάννης, Π. (2001), «Η Κοινωνία των Πολιτών και η Αθέατη Πλευρά της», εισήγηση στο Τριήμερο Διεθνές Συνέδριο: *Κοινωνικές Εξελίξεις στη Σύγχρονη Ελλάδα και Ευρώπη*, Ε.Κ.Κ.Ε και Σ.Ε.Κ, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 24-26 Μαΐου 2001
- Ζάννης, Π. (2002), «Ο Ρόλος του Τρίτου- Εθελοντικού Τομέα στην Αντιμετώπιση του Κοινωνικού Αποκλεισμού», στο Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός. Για τους Ανθρώπους που παραμερίζουμε*, Μ.Κ.Ο. Κοινωνικής Παρέμβασης και Σχεδιασμού «Αθηνά», Θεσσαλονίκη: Αρμός, σ.σ. 73-84
- Κουτσούκης, Κλ. (1998), *Η Παθολογία της Πολιτικής: Όψεις της Διαφθοράς στο Νεοελληνικό Κράτος*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση

- Μακρυδημήτρης, Α. (2006), *Κράτος των Πολιτών. Προβλήματα Μεταρρύθμισης και Εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Μεταμεσονύχτιες Εκδόσεις
- Μουζέλης, Ν. (2006), «Το Νόημα της Κοινωνίας των Πολιτών», στο Α. Μακρυδημήτρης: *Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών. Προβλήματα Μεταρρύθμισης και Εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Μεταμεσονύχτιες Εκδόσεις
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2004), «Τρέχουσες Αντιλήψεις και Ερωτήματα για την Κοινωνία των Πολιτών», στο Δ. Σωτηρόπουλος: *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, σ.σ. 17-34
- Χαραλάμπους, Κ. (2005), «Η Απουσία Εναλλακτικής Πρότασης από την Κοινωνική Οικονομία», *Πρακτικά 4^ο Επιστημονικού Συνεδρίου της Σ.Σ.Ο.Ε.*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ. 152-175